DİLBİLİM

ANLAMBİLİM
LA SÉMANTIQUE

PIERRE GUIRAUD
ÇEVİREN: BERKE VARDAR

ANLAMBİLİM

GELİŞİM DİZİSİ/34

ANLAMBİLİM

Pierre Guiraud
Nice Üniversitesi Profesörlerinden

çeviren: Doç. Dr. BERKE VARDAR

GELİŞİM
YAYINLARI
şafak sokak n/2 nişantaşı/istanbul 1975

Bu dizi, Ercan Arıklı yönetiminde Hilmi Yavuz ve Tanju Gökçöl tarafından hazırlanmaktadır.

/ Copyright «Que Sais-je» Presses Universitaires de France, Paris ve Gelişim Basım ve Yayım Anonim Şirketi, İstanbul / Dizgi baskı : Hilâl Matbaacılık Kollektif Şirketi / Birinci baskı : kasım 1975 / Kapak düzeni : Semra Güran / Düzelti : Mustafa Burçak

ÇEVİRENİN ÖNSÖZÜ

ANLAMBİLİM DALI VE P. GUIRAUD'NUN YAPITI

Anlambilim, dili anlam açısından inceleyen daldır. Anlam sorunu ve bu sorunun türlü uzantıları dilbilimi olduğu gibi felsefe, mantık, ruhbilim, toplumbilim, vb. bilimleri de çok yakından ilgilendirir.

Dilbilimsel anlambilim, göstergenin içerik ya da gösterilen yanını ele alır, gösteren (işitim imgesi) ile gösterilen arasındaki ilişkileri, gösterilendeki değişim ve oynamaları, dilsel yapıların anlamsal yönden ortaya koyduğu çeşitli olguları, vb. inceler.

Dil araştırmaları XIX yüzyıl başlarında bağımsız bir kimlik kazanarak *dilbilim* adını aldıktan sonra yapılan çalışmalar dilin evrimsel boyutuna, tarihsel derinliğine yönelmiş, tüm dil olguları gibi anlam sorunları da salt artzamanlı açıdan incelenmiştir. Böylece, kuruluş aşamasındaki anlambilimin başlıca uğraşı anlam değişimlerini saptayıp açıklamak olmuştur. XX. yüzyıl başlarında, dilin yalnız kendi yapısı içinde ve tarihsel etkenden soyutlanarak incelenmesi gerektiği anlaşıldıktan sonra eşzamanlılık boyutu ağırlık kazanınca, öbür dilbilim dallarına oranla geç olmakla birlikte, anlambilim de yeni yöntemsel akımın yörüngesine girmiş, tarihsel görüşü aşarak zamandaş olgulara, iç in-

celemelere, dizge araştırmalarına öncelik ve üstünlük tanımıştır. Anlambilim giderek anlamlı birimlerin dizisel düzlemdeki özelliklerini inceleyen dal olmak dışında, öğelerin tümce içinde kurdukları bağıntılar ağının yorumuyle de yükümlü bir inceleme niteliği kazanmıştır. Son yıllarda dilbilimin en çok ilgi çeken kesimi anlambilimdir

Tanınmış Fransız dilbilimcisi P. Guiraud, 7. baskısından çevirdiğimiz *La Sémantique* (Anlambilim) adlı yapıtında söz konusu alana genel bir bakış yönelterek anlam sorununu irdelemekte, konuyu hem artzamanlı, hem eşzamanlı açılardan incelemektedir. Belirtilen yaklaşım türlerini ilginç kuram ve uygulamalarla örneklendiren yazar, yer yer anlambilimin özel sayılabilecek birtakım yönlerine de değinmekte, bu arada kendi görüş ve savlarını da ayrıntılı biçimde belirtme olanağını bulmaktadır. Kitabın yayımlandığı dizinin içerdiği zorunluk gereği P. Guiraud geniş bir okur topluluğuna seslenmekle birlikte, uzmanlara da, üstünde uzun uzun, derin derin düşünülecek öneriler yöneltmekte, ilginç seçenekler sunmaktadır.

Yapıtta yer yer rastlanan alıntı, özel ad, dil, sayı, tarih, vb. yanlışlarını (35 dolaylarında), yazarın onayını alarak düzelttiğimizi ve Presses Universitaires de France yayınevinin yazınsal bölüm yöneticisi M. Morcrette'in, 8. baskıda gerekli değişikliklerin yapılacağını bildirdiğini burada belirtmek isteriz. Söz konusu düzeltmelerin büyük bir bölümü dipnotlarımızda gösterilmiştir.

Bugüne değin dilimizde, D. Aksan'ın *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi* (*) adlı değerli incelemesi dışında kapsamlı biçimde ele alındığını pek söyleyemeyeceğimiz bir konuya P. Guiraud'nun Türkçeleştirilmiş yapıtı kuşkusuz katkıda bulunacaktır.

B. Vardar

(*) Ankara, A. Ü. Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi yay., 1971.

GİRİŞ

I. — Üç anlambilim

Anlambilim ya da semantik (1) sözcüklerin anlamını inceler.

Ne var ki yeni gözlemler, kuramlar ve görüşler bu eski sorunu bugün bir kez daha ortaya atmış bulunuyor. Bir bakıma çok eski, bir bakıma da çok yeni olan bütün bilimler gibi bu bilim de şimdiye dek konusunu kesinlikle belirlememiş, terimlerine açıklık getirmemiş olmasının acısını çekiyor. Bundan ötürü, uzman olanlar da olmayanlar da semantik teriminin her gün rastladıkları kullanımları karşısında şaşkına dönüyorlar.

Üç sütunluk bir açıklamasında *New York Times* gazetesi semantiğin «özgür girişime karşı kullanılan bir silâh» olduğunu bildiriyor! Öte yandan, eğer «felsefe, bilimsel dilin semantiğiyle sözdizimini oluşturuyor» ise, bir bebeğin viyaklamaları nasıl olur da «semantik bir tepke» sayılabilir? Peki, cazın, pankras güreşinin, asıtların (afişlerin) «semantiği» de nedir?

Açıklayalım: Önceleri dil incelemesinin özel bir dalını belirten sözcük sonradan mantıkçılarla ruhbilimcilerce de kullanılmaya başlandı. Artık üç ayrı bilimin ortak malı.

---

(1) Yazarın, Fransızca ve İngilizceye özgü bazı kullanımlara yer veren açıklamalarından ötürü bu bölümde **anlambilim** sözcüğünün yanı sıra Fransızcadan aktarılmış **semantik** (bkz. **aşağıda**) sözcüğünü de yer yer kullanıyoruz. Ç.N

Semantik (Fransızca *sémantique*), «sêma» (gösterge) kökenli Yunanca «sêmainô» (şu ya da bu anlama gelmek, anlam aktarmak) sözcüğüne bağlanır. Başlangıçta «anlam»ın sıfatıdır, «anlamsal» demektir: Semantik bir değişim, anlamsal bir değişimdir; bir sözcüğün semantik değeri, o sözcüğün anlamıdır. Sonra sözcük sınırları aşılarak terim her türlü göstergeye uygulanır. Armalar bilimindeki ya da denizci bayraklarındaki renklerin semantik işlevinden, bir davranışın, bir çığlığın, bildiri aktarmamızı, başkalarıyle bildirişmemizi sağlayan herhangi bir göstergenin semantik değerinden söz edilir. Kısacası, bir bildirişim göstergesinin anlamını, özellikle de sözcükleri ilgilendiren her şey semantik ya da anlamsaldır.

Başlıca üç türlü semantik ya da anlamsal sorun var:

a) *Ruhbilimsel* sorun: Niçin ve nasıl bildirişiriz? Gösterge nedir? Bildirişirken bizim ve karşımızdakinin anlığında (zihninde) neler olup biter? Bu işlemin dayanağı, fizyolojik ve ruhsal düzeneği nedir? vb.;

b) *Mantıksal* sorun: Göstergenin gerçekle bağıntıları nelerdir? Hangi koşullarda bir gösterge, anlatmakla görevli olduğu bir nesne ya da duruma uygulanabilir? Doğru bir anlamlamayı sağlayan kurallar nelerdir? vb.;

c) *Dilbilimsel* sorun, daha doğrusu sorunlar: Çünkü her göstergeler dizgesinin temel niteliklerinden ve işlevinden doğan kendine özgü sorunları vardır.

Dilbilimsel semantik ya da anlambilim, bir başka deyişle bu yapıtın biricik konusunu oluşturan asıl semantik sözcükleri dil içinde inceler: Sözcük nedir? Bir sözcüğün biçim ve anla-

mı arasındaki bağıntılar, sözcüklerin ilişkileri nelerdir? Sözcükler işlevlerini nasıl yerine getirir?

Görüldüğü gibi anlambilim doğrudan doğruya üç bilime bağlanır: Ruhbilime, mantığa ve dilbilime. Bunların her biri kendi hesabına göstergelerin anlamlama ve anlam sorununu inceler. Şunu da belirtelim ki söz konusu bilimler bu sorunu her zaman bir anlambilim sorunu olarak ele almışlardır. Bugün de pek çok kimse «farkına varmadan anlambilimle uğraşmaktadır». Ama yakın bir geçmişte bir mantıkçılar okuluyle birtakım ruhbilimciler açıktan açığa sözcüğe sahip çıkmışlardır. Onun için de bugün artık (dilbilimsel) *anlambilimin* yanı sıra, simgesel mantığa bağlanan bir *felsefî anlambilim* ve göstergeyi ruhsal, toplumsal ve mantıksal açılardan inceleyen bir *genel anlambilim* var. Aynı oluşun değişik üç görünümünü karşılayan bu üç kullanım arasında çok sıkı bir bağımlılık görülür. Bunların alanları da sorunları da durmaksızın karışır, kaynaşır birbiriyle.

II. — Dilbilimsel anlambilim

Bu anlam belirsizliği dilbilime de yansır. Gerçekten de, dilbilimsel anlambilimin içeriği henüz yeterince belirlenmiş değil. Başlangıçta, kaynağını anlam değişimleri incelemesinden alan bu bilim bir süre eski sözbilimin (retoriğin) «değişmeceler» (2) incelemesini andırır;

(2) «Bir anlam inceliği elde etmek için, sözcüğün gerçek anlamından sıyrılarak başka bir sözcük ya da kavram yerine kullanılması», T.N. Gencan, H. Ediskun, B. Dürder ve E.N. Gökşen, **Yazın Terimleri Sözlüğü**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1974, s. 41. Ç.N.

sonra mantıkla ruhbilimin gözlem ve savlarından yararlanarak alanını yeni yeni doğrultularda genişletir: Dilsel gösterge kuramı, dilin ruhsal-toplumsal işlevi, sözcüklerin oluşturduğu yapılar, vb. daha başlangıçta pek sağlam olmayan terimleri iyiden iyiye bulanıklaştırır.

Dilbilgisiyle uğraşanlar XIX. yüzyıl başlarından beri gene Yunanca «sêma» (gösterge) kökeninden türetilmiş *semaziyoloji* (Fransızca *sémasiologie* «anlam incelemesi») terimini kullanıyorlardı.

Fransız dilbilimcisi Michel Bréal, «anlamları» ve «bunların değişmesine yol açan yasaları inceleyen bilim» (3)i belirtmek için bu terimin yerine *semantik* terimini kullandı. Breal der ki: «O denli yeni bir inceleme ki bu, daha adı bile yok»; oysa semaziyolojiye bağlanır bu inceleme, semaziyolojiyi yenileyip genişletmesi durumu değiştirmez.

Bu iki sözcük artık birbiriyle karışacak, birbiri yerine kullanılacak, orada burada zaman zaman rastlanan sematoloji (Fransızca *sématologie*), glosoloji (Fransızca *glossologie*), rematik (Fransızca *rhématique*), rematoloji (Fransızca *rhématologie*) vb. yeni sözcükleri silecektir. Bizim bu yapıtta benimsediğimiz semantik sözcüğü artık semaziyoloji sözcüğünün yerini almakta. Hiç değilse, Bréal'in yapıtıyle yaygınlık kazandığı Fransa'da ve İngilizce konuşulan ülkelerde durum bu.

---

(3) M. Bréal, **Les lois intellectuelles du langage, fragments de sémantique** (Dılin Anlıksal Yasaları, Anlambilim Parçaları), **Annuaire de l'association pour l'encouragement des études grecques en France** dergisi XVII (1883).

Anlambilim başlığı altında, anlamları bakımından ele alınan sözcüklerin ortaya koyduğu sorunların tümünü sunuyorum. Kimine göre bu tanım çok geniş, kimine göre ise çok dar. Bu bakımdan, aşağıdaki sayfalarda, yazarlarının her zaman anlambilim terimiyle belirtmedikleri ya da kendi tanımlarına göre kesinlikle anlambilim dışında bıraktıkları sorun ve kuramlara raslanmasına şaşmamak gerekir.

Anlambilim, sözcüklerin anlamını inceler: Dil bir bildirişim aracıdır; diller, düşüncelerimizi başkalarına aktarmamızı sağlar. Fransızca «Garçon, un beaujolais» (Garson, bir bardak Beaujolais şarabı) tümcesi belli bir kimseye belli bir şey istediğimi bildirir ve o da bunu anlar: Anlığımdaki bir bardak şarap kavramı ya da imgesi onun anlığında da canlanır.

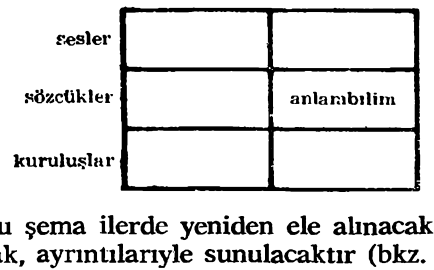
Karmaşık bir oluş bu. Nesneleri ya da dış gerçekleri (4), bunların anlıksal imgesini, seslerin çıkarılmasını, belli bir düzen içinde sıralanmasını, işitimi, dinleyicinin anlığında imgenin belirmesini içeren bir oluş ve bilgi kuramını, mantığı, ruhbilimi, fizyolojiyi, akustiği,... ve dilbilimi ilgilendiren bir o kadar da sorun.

Yalnızca bu son düzlemde söz zincirini üç öğeye bölebiliriz: Sesler, sözcükler, sözdizimsel kuruluşlar. Bunlar hem biçimleri, hem de işlevleri bakımından tanımlanırlar.

---

(4) Buradaki **nesne** sözcüğü çok geniş kapsamlıdır ve gösterim eyleminin nesnesi, konusu olabilecek her şeyi, bir başka deyişle tüm varlıkları, olguları kavramları, somut ya da düşsel nenleri içerir. Dilin dışındaki bütün bu alanı gösterebilmek için eklediğimiz **dış gerçek** terimiyle söz konusu kapsamı daha da belirginleştirmeye çalıştık. Ç.N.

Anlambilim, sözcüklerin işlevini inceler. Bu işlev anlam aktarımıdır

Bu şema ilerde yeniden ele alınacak, açıklanacak, ayrıntılarıyle sunulacaktır (bkz. s. 22). Şimdilik, böylece tanımlanan anlambilimin başlıca iki sorun kapsadığını belirtelim:

1. *Anlam* sorunu: Neden «beaujolais» sözcüğü Fransızcada bir bardak şarabı belirtir? Sözcüğün başka anlamları yok mudur? Belirtilen anlamı nasıl, niçin, ne zaman edinmiştir? Başka sözcüklerle bağıntıları nelerdir? vb.;

2. *Anlamlama* sorunu: Sözcük nedir? Ne gibi bir işlevi vardır? Bu işlevi nasıl yerine getirir? Görüldüğü gibi *anlamlama* etken bir ad-eylem: anlam-lama; ruhsal bir oluş bu. Oysa *anlam* sözcüğünün dural bir değeri var. Anlam, oluş sonucu ortaya çıkan anlıksal imgeyi belirtir. Bu iki terimi karıştırmamak gerekir (5).

Anlamlama ruhbilime girer. Dilbilimsel anlambilimin başlıca konusu ise sözcüklerin an-

(5) Burada Fransızca **signification** (anlamlama ya da göstergeleştirme) ve **sens** (anlam) terimleri söz konusudur. Gündelik dildeki karışıklıktan yakınan yazar bu sözcüklerin rasgele birbiri yerine kullanıldığını belirtmekte, terimlerin bilim dilinde de kesinlik kazanmadığını, bazı dilbilimcilerin bu sözcüklerle, kendisinin s. 35'de bağlamsal anlam ve temel anlam diye adlandırdığı kavramları karşıladıklarını söylemektedir. Ç.N.

lamıdır. Ne var ki anlam, anlamlayıcı oluşla çok sıkı bir ilişki içindedir. Bu bakımdan, anlamı ve anlambilimi incelemeye, hatta yalnızca tanımlamaya bile kalkışmadan önce anlamlama sorununu bütünüyle ortaya koyarak ele almak zorunludur. Çünkü dil, anlamlama sorununun özel bir yönüdür.

Böylece belirlenen bilimimiz çok geniş bir alan kaplar. Yalnızca dilin kesin sınırlarına indirgendiğinde bile bu alan gene de mantığın, ruhbilimin, bilgi kuramının, toplumbilimin, tarihin, vb. sınırlarını zorlar.

Anlambilim bütün bu alanlarda çok sayıda yapıta konu olmuştur. Ne var ki bu küçük kitabın dar çerçevesi birtakım sorunları (sözbilim, kökenbilim, Bréal'in anlambilimi) istemeye istemeye bir yana itmeye, daha az bilinen, ama daha yeni olan sorunlara yer vermeye, özü bakımından son derece ince, karmaşık, ayırtılardan oluşan sorunları ise yalınlaştırılmış dar şemalara dönüştürerek ana çizgilerine indirgemeye zorladı beni.

Onun için, bu kitap daha geniş yapıtlara bir giriş niteliğinde yalnızca. Bunlardan Stern'in *Meaning and changes of Meaning* (Anlam ve Anlam Değişimleri)i kuşkusuz elimizdeki en zengin örnek derlemesi, en tutarlı ve en ayrıntılı sınıflama denemesidir. Ullmann'ın *The Principles of Semantics* (Anlambilim İlkeleri)i en düzenli, en eksiksiz ve en yeni elkitabıdır ve *Précis de sémantique française* (Fransızcanın Anlambilim Elkitabı) adlı yapıtla bütünlenmiştir.

Aşağıdaki sayfalarda sık sık bu yapıtları anacağız. Daha da sık anabilirdik. Çünkü sürekli olarak ya izliyoruz ya da yolumuz üstünde buluyoruz onları.

BİRİNCİ BÖLÜM

ANLAMLAMA: ANLAMSAL OLUŞ (6)

I. Göstergeler ve anlamlama

Anlamlama, bir nesneyi, bir varlığı, bir kavramı, bir olayı, bunları anlığımızda canlandırabilecek bir göstergeye *bağlayan* oluştur: Bir bulut yağmur göstergesidir; yukarı doğru kalkan kaşlar şaşkınlığın, bir köpeğin havlaması kızgınlığın, «at» sözcüğü bir hayvanın göstergesidir.

Demek ki gösterge uyarıcı bir şey. Ruhbilimciler *uyaran* diyor buna. Uyaranın örgenlik (organizma) üstündeki etkisi bir başka *uyaran*ın belleksel imgesini anlıkta canlandırır; bulut, yağmurun; sözcük, nesne ya da varlığın imgesini uyandırır.

Deney ya da bilgi, gerçeğin «anlamlanış»ından başka bir şey değildir. Teknikler, bilimler, sanatlar, türlü diller bunun özel görünüşleridir. Böylece ortaya konulan anlamlama sorununun önemi, evrenselliği kolayca anlaşılabilir. Göstergeler arasında yaşıyoruz. Genel bir anlamlama bilimi insanın tüm etkinlik ve bilgilerini kucaklar.

---

(6) Bu sorunlara ilişkin yeni bir sunuşu **La Sémiologie** (Göstergebilim) (Que sais-je?, no: 1421) adlı yapıtta bulabilirsiniz.

Ama burada bizi özellikle ilgilendiren birtakım göstergeler var; bunlar toplumsal göstergelerdir: Bulutun yağmuru göstermesi doğal bir bağıntı uyarıncadır; köpek de kendiliğinden, bize kızgınlığını iletmeyi, saldırısını önceden bildirmeyi amaçlamadan havlayabilir. Buna karşılık, kapıyı açmamız için inlediğinde bize dışarı çıkma isteğini *bildirir* ve kendisini anladığımızı da bilir. Gösterge böylece bir *bildirişim aracı* olur. Ne var ki bu temel ayrımı ele almadan önce, göstergenin genel düzlemde ne olduğunu saptamak gerekir.

Gösterge, *anlıksal imgesini* canlandırdığı bir başka *uyarana* bağlı bir *uyarandır*. Demek ki anlamlama *ruhsal bir oluş;* her şey anlıkta olup bitiyor.

Bu çağrışım ilişkisinin öz niteliği göstergeler kuramıyle ruhbilimin temel sorununu oluşturur. Davranışçılık ya da davranış ruhbilimi ve genel olarak da deneysel ruhbilim gösterge sorununa önemli bir yer vermiş, gözlemleriyle varsayımlarının tam ortasına getirip oturtmuştur onu. Pavlov'un artık klasikleşmiş köpek deneyini herkes bilir.

Her uyaran, örgenlikte *belleksel bir iz* bırakır ve bu uyaranla *özdeş* olan ya da *çağrışım ilişkisi* kuran her yeni uyaran bu izi yüzeye çıkarır: İşte deneyin dayandığı varsayım.

Böylece, bir bulut hem daha önce görülmüş bir bulutun imgesini, hem de bu bulutla *çağrışım ilişkisi kuran imgeleri,* özellikle de yağmur imgesini, tabak gürültüsü yemeği, alev görüntüsü bir yanığın anısını, köpek havlaması köpek imgesini canlandırır; «köpek» sözcüğü de, —ya ni sözcüğü oluşturan sesler— kulağımıza ulaşarak anlığımızda bağlı oldukları hayvanın imge-

sini canlandırırlar. Çağdaş ruhbilimin biraz eskimiş bulduğu bu görüşün nasıl eleştirildiğine aşağıda değineceğiz. Ancak şunu belirtelim ki Saussure'ün görüşü buydu (bkz. *aşağıda*)

Bu çağrışım *ruhsal* niteliklidir. Anlığımızda birbirini çağıran, nesneler değildir, nesnelerin anlıksal imgeleriyle bunlara ilişkin olarak bizde beliren kavramlardır. Saussure'ün de dediği gibi, «dil göstergesi bir nesneyle bir adı birleştirmez, bir kavramla bir işitim imgesini birleştirir».

II. — Göstergeler ve simgeler

Her gösterge çağrışımsal bir uyarandır.

Ama anlam aktarıcı iki büyük çağrışım türü vardır: Doğal göstergeler ve yapay göstergeler.

Doğal göstergeler, olaylar arasında doğada bulunan bağıntılara dayanır: «Bulut - yağmur» gibi. Bütün bilgilerimiz, tekniklerimiz, bilimlerimiz —derinlik ve doğruluk derecesi değişen biçimlerde— doğal bağıntıların bilincine varmamızı sağlar. Bu bağıntılar, anlığımızda birbirleriyle birleştirildikleri ölçüde gösterge değeri alırlar.

Yapay göstergeler insan (ya da hayvan) yapısıdırlar ve kendi içlerinde ikiye ayrılırlar: Birinci öbeğe girenler gerçeği olduğu gibi *yansıtma*mıza yararlar - örneğin, resim, plan, kaydedilmiş ses; ikinci öbeğe girenler ise başkalarıyle *bildirişme*mizi sağlarlar - eklemli dil, toplumsal bir incelik göstergesi, bir belirtke (sinyal). Bu iki işlev arasında kesin bir sınır yoktur, çünkü bildirişmek için sık sık birinci öbekten göstergeler kullanırız - örneğin, bir fotoğraf. Ama

bu iki öbek temel nitelikleri bakımından birbirinden ayrılır: Birinci öbeğe giren göstergeler gerçeğin doğal özelliklerini olduğu gibi aktarırlar *(görüntüler* ya da *resimler);* ikinci öbektekiler ise saymaca göstergelerdir *(simgeler)* [7]. Bay Durand'ın portresi bir görüntüdür; «düran» (8) ses uyaranı ise Durand'la arasında hiç bir doğal ilişki gerektirmez; «düpon» ses uyaranı da aynı işi yapabilirdi. Bütün sorun anlaşmakta. İlişkiyi sağlayan, «Düran»ın Durand'ı göstermesini kararlaştırmış olanlar arasındaki anlaşmadır yalnızca: Onun için de «düran» bir simgedir.

Görüntüsel göstergeler arasında gerçeği doğrudan doğruya aktarma yöntemlerinin tümü de yer alır: Fotoğraf, fonograf, çeşitli ses kayıtları, bir de sanatlar. Resim sanatı nesnelerin çizgileriyle renklerini, yontu sanatı kütleleriyle oylumlarını, müzik bazan seslerin tüm görüntüsünü, çoğu kez de doğada olduğu gibi yükseklik, uzunluk ve zaman bağıntılarının görüntüsünü yansıtır. Ama bütün bunların yanı sıra sanatlarda belli oranda simgeleme ve saymacalık payı da vardır. Estetik kurallarının evrimi bunu tanıtlar (9).

---

(7) Terimler ne yazık ki kesinlik kazanmış değil. Simge sözcüğü birbirinden çok değişik anlamlarda kullanılıyor.

(8) Durand sözcüğündeki geniz a'sı **an** ile belirtiliyor. Öte yandan, aynı sözcükte yer alan ve yazarın **u** ile gösterdiği sesi Türkçe söyleyişe uydurmak amacı ile **ü** biçiminde aktarıyoruz. Ç.N.

(9) «Arı» diye adlandırılan sanatlar bir başka uyarana bağlı olmayan uyaranlardır. Gerçeği göstermezler, kendileri bir gerçek oluştururlar. Gösterge değildirler. nesnedirler.
Gerçeğin bazı özelliklerini yansıttıkları ölçüde soyut sanatlar görüntüseldir.

Sözcüğün tam anlamıyle bildirişim göstergesi diye adlandırılan göstergelere gelince, bunlar özleri bakımından *saymaca*dır: Her zaman bildirişim göstergelerinin anlamı, bunları kullananlar arasındaki bir anlaşmadan doğar. Bir resim, okuldan çıkan iki çocuğu doğal olarak gösterir; oysa ulaşım levhası ancak bir anlaşma uyarınca bir okulun varlığını ve dikkatli davranılması gerektiğini «anlatır».

Burada yeni bir ayrımla daha karşılaşıyoruz. Bazı simgeler anlığımızda nesnelerin doğal özelliklerini canlandırırlar: Ulaşım belirtkelerini taşıyan levhalarda olduğu gibi. Bazı simgeler ise salt saymacadır.

Nedenli ya da görüntüsel simgeler var, *nedensiz* ya da salt simgeler var. Her iki durumda da simge saymaca; ama saymaca bağıntı göstergeyle gösterilen nesne arasında doğal bağıntılar bulunmasını önlemez de, gerektirmez de.

Toplumsal incelik kuralları, modalar, dinsel törenler, toplumsal davranış biçimleri görüntüsel ya da nedenli simgelerdir. Bir toplumda bağlılık belirtmek için baş öne eğilir; bir başka toplumda yemeğin yaradığını göstermek için geğirilir. Görülüyor ki göstergeyle anlamı arasında doğal bir bağ var. Ama anlamı uyarmak için bu yetmez, hattâ zorunlu bile değildir. Çünkü anlam gene de bir anlaşmaya dayanır.

Sözcüğün geniş anlamıyle «dil» diye adlandırılan çeşitli anlatım yöntemleri, doğal bağıntının ya hiç görülmediği ya da artık anlaşılamadığı salt saymaca simgelerdir. Ama burada da cebirin salt simgeleri ve çizgelerle (grafiklerle) belirtke dizgelerinin görüntüsel göstergeleri arasındaki sınırlar bulanık. Eklemli dilde de büyük ölçüde nedenlilik var: Görüntüsel gösterge-

ler olan yansımalar buna örnektir; bir dil sanatı olan şiir yansımaların doğal gösterim olanaklarından yararlanır: Öykünmeli ya da anımsatmalı uyumlar, ölçüleri müzikte olduğu gibi coşkularımızın dalgalanışıyle iç süresinden oluşan düzünler (ritimler).

Dizgelerin çoğu karmadır, çok az sayıda dizge arıdır. Ne var ki gene de her dizge şu dört büyük türden birine bağlanır (bkz. s. 21):

a) Tekniklerimiz, bilgilerimiz ve bilimlerimizle saptayarak sınıflandırdığımız doğal göstergeler;

b) Nesnelerin doğal özelliklerini gösteren ve sanatların bağlandığı yansıtma göstergeleri ya da görüntüler;

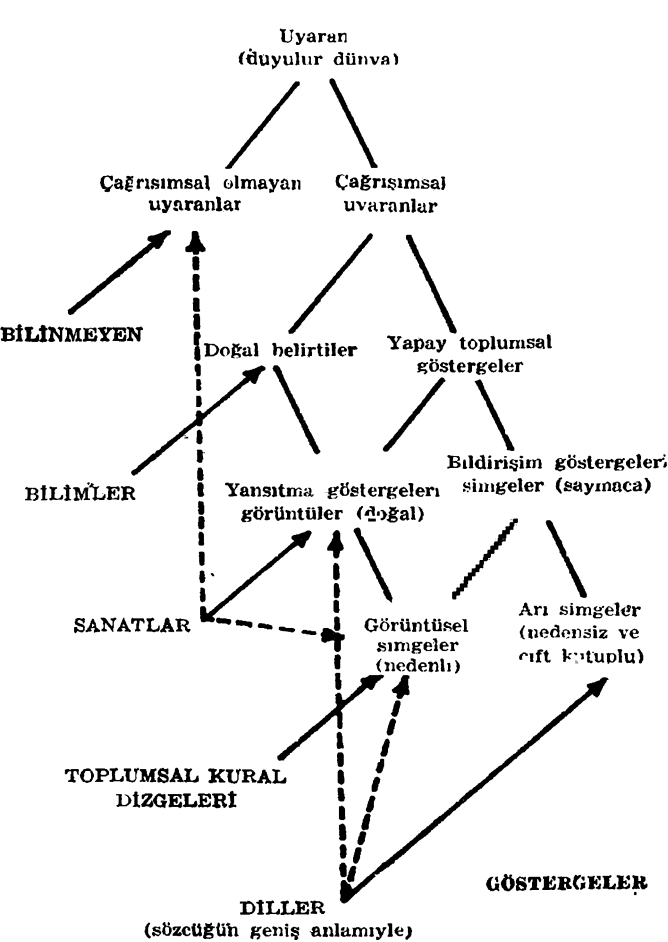
c) Belirttikleri nesnelere saymaca olarak bağlanan ve en belirgin örneği —bazı biçimleri doğal çağrışımlarla iyice yüklü ise de— eklemli dil olan bildirişim göstergeleri ya da simgeler;

d) Dinsel törenler, toplumsal kurallar, modalar, v.b. görüntüsel - simgesel bildirişim dizgeleri.

Toplumsal göstergeler düzleminde, görüntüyle simge arasındaki ilk karşıtlık doğal yansıtmayla saymaca gösterimi ortaya koyar (bir fotoğraf ve bir cebir formülü); bunların arasında saymacalaşmış görüntülerle görüntüleşmiş simgeler yer alır (bir plan ve bir yansıma).

İncelememizin biricik konusu olan eklemli dil arı simgeler öbeğine girmekle birlikte, oldukça büyük sayıda yansıtma öğesi de kapsar.

Bir de teknik göstergelerle sanat göstergeleri arasındaki karşıtlık var. Sanat göstergelerinde birincil yansıtma işlevi aşılarak, gösterge, gerçeği belli bir biçimde aktarmasını sağlayan ikincil özelliklerle donanmıştır. Böylece, sanat

fotoğrafı vesikalık fotoğrafla karşıtlaşır: Nasıl ressamın sanatı, sanat kaygısı gütmeyen fotoğrafçının zanaatıyle, plak yorumla, vb. karşıtla-

şırsa. Yazın (edebiyat) ve özellikle de şiir dil sanatıdır. Ne var ki bunları incelemek deyişbilim (stilistik)e düşer. Bu konular bizi burada yalnızca dolaylı olarak ilgilendirir.

III. — Dilsel anlamlama: anlam ve kavram

Ferdinand de Saussure *Cours de linguistique générale* (Genel Dilbilim Dersleri) adlı yapıtında dilsel bildirişimin bir şemasını verir. Bu şema, bazı ayrıntıları uyarlanarak ya da düzeltilerek bütün çağdaş anlambilim kuramlarıyle incelemelerinin temelinde yer almıştır.

Bildirişim bir konuşucu, bir dinleyici, konuşucunun dinleyiciye bildirmek istediği bir şey ve bu eylemi gerçekleştirmesini sağlayan dilsel göstergeler gerektirir.

Bir AĞAÇ görmesi ya da anımsamasıyle konuşucunun anlığında görsel imge ya da kavram (ağaç 1) [10] canlanır. Bu kavram çağrışım yoluyle sözcüğün işitim imgesini uyandırır *(ağaç);* havanın dalgalar biçiminde aktardığı sesler («ağaç») dinleyicinin kulağına gelerek onun anlığında işitim imgesini canlandırır *(ağaç);* işitim imgesi de çağrışım yoluvle kavramsal imgeyi (ağaç 2'yi) uyandırır.

Görülüyor ki *çiftkutuplu anlıksal bir çağrışım* söz konusu. Bu çağrışım iki öğe içerir: Gösteren biçim ve gösterilen kavram; iki evre kapsar: Nesne aracılığıyle adın canlandırılması ve ad aracılığıyle nesnenin canlandırılması. Oluş karşılıklıdır.

(10) Söz konusu kavramı olabildiğince soyut bir biçimde aktarabilmek amacıyle Saussure Latince **arbor** (ağaç) sözcüğünü kullanır. Ç.N.

İki imge, yani ağaç 1 ve ağaç 2 birbiriyle çakıştığı ölçüde etkili bir bildirişim sağlanır.

Bu şema çok karmaşık bir bağıntılar dizgesine dayanır:

1. Kavramla nesne arasındaki bağıntılar; kavramsal imge anlıkta nasıl oluşur? Nesneyle ilişkileri nelerdir? Bu sorunlar ruhbilimi, nesneye ilişkin bilgiyi ya da bilimi, bir de bilgi kuramını (söz konusu bilginin eleştirisini) ilgilendirir;

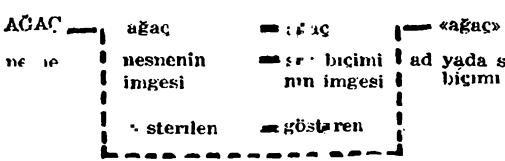
2. Kavramla göstergenin işitim imgesi arasındaki bağıntılar; anlamlama sorunudur bu ve hem ruhbilime, hem mantığa, hem de dilbilime (anlambilime) girer;

3. Göstergenin işitim imgesiyle onun gerçekleşmiş ses biçimi arasındaki bağıntılar: Fizyoloji ve sesbilgisini ilgilendiren sesleme sorunudur bu;

4. Göstergenin aktarılış ve algılanışı: Bu da akustiği, bildirim kuramını ve duyma fizyolojisini ilgilendirir;

5, 6, 7. Dinleyicinin anlığında işitim imgesiyle kavramın oluşumu ve algılanan kavramla nesnenin bağıntısı.

Gündelik dilde sözcük, bir anlaşma uyarınca bir şey canlandıran ses (ya da yazı) biçimi demektir. Gerçekte, birbirinden ayrı dört öğe kapsar:

Saussure'e göre sözcük

AĞAÇ nesnesi ve «ağaç» ses biçimi iki somut tözdür ve bir «anlıksal izler bütünü» olan dil dizgesinde yer almaz; AĞAÇ bitkibilim, bahçıvanlık, estetik, vb.nin konusudur; «ağaç» ise fizyolojinin, akustiğin, sesbilgisinin alanına girer. Çünkü «dil göstergesi, bir nesneyle bir adı birleştirmez, bir kavramla bir işitim imgesini birleştirir».

Demek ki Saussure'e göre kavramlaşma sorunlarıyle (1 ve 7) sesleme ve duyma sorunları (3, 4 ve 5) dilbilim dışında yer alır: Dilbilimciyi ilgilendiren yalnızca *ağaç* göstereniyle ağaç gösterileni arasındaki bağıntıların incelenmesidir.

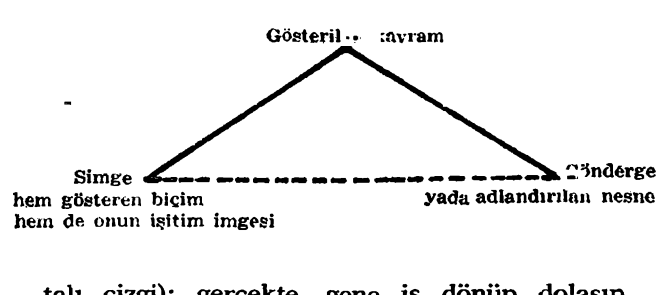
Bu türlü bir inceleme hem ruhbilimsel, hem mantıksal, hem de sözcüğün dar anlamıyle dilbilimseldir: Ruhbilimseldir, çünkü gösteren ve gösterilen birbirine bağlı iki anlıksal imgedir; mantıksaldır, çünkü gösterenin görevi kavramı belirlemek, canlandırmak ve bozmadan, karıştırmadan aktarmaktır· dilbilimseldir, çünkü göstergeler özel nitelikli bir simgeler dizgesi, bir başka deyişle dili oluşturur.

Bu şema her zaman, olduğu gibi benimsenmemiştir. Birçok kimse, gösterilen nesneyi dışta bıraktığı için onu eleştirir.

Bu şema yerine benimsenen en ilginç şemalardan biri Ogden (11) ve Richards üçgenidir. Bu üçgen birçok yeni incelemeye, özellikle de Stern'in incelemesine temel olmuştur.

Görüldüğü gibi üçgen gönderge ya da adlandırılan nesneye de yer veriyor. Ama göndergeyle simge arasında *dolaysız bir bağıntı* bulunmadığı da ortada (bkz. tabanı oluşturan nok-

(11) Bu özel ad yapıtta Odgen biçiminde kullanılmaktadır Biz doğru biçimi yazıyoruz. Ç.N

talı çizgi); gerçekte, gene iş dönüp dolaşıp Saussure'ün ortaya attığı çiftkutuplu ve ruhsal özellikli bağıntıya varıyor.

İki şema arasında hiç bir çelişki yok. Yalnız, birincisi her türlü dil olgusunun ruhsal özelliğini belirgin kılmaya çalışırken ikincisi sözcükle nesnenin özerkliğine ağırlık vermek istiyor: Sözcük, nesne değildir; ruhbilimcilerle mantıkçıların görüş açısı bu. Saussure bu görüş açısına karşı dilbilimin özerkliğini savunuyor.

Ogden'in sunduğu üçgenin değeri, adlandırılan nesneye de yer vermesinde. Çünkü, dilbilim dışı olsa da olmasa da adlandırılan nesneyi anlambilimci bilmezlikten gelemez.

Öte yandan, şunu da belirtmek yerinde olur: *Cours de linguistique genérale*'in, başından sonuna kadar varlığını içerdiği anlambilimi Saussure hiç bir zaman tanımlamamıştır; büyük bir olasılıkla, incelemesini uygulama alanına giren sorunlara yönelterek geniş bir temele dayandıracaktı.

Ne var ki, Saussure'ün gösterge tanımını, her şeyden önce de kavram, anlıksal imge, belleksel iz, vb.ni çağdaş ruhbilim tartışma konusu yapar. Bu kavramları günümüzde hekimlik ve fizyoloji yadsır; ama, olguların, deneylerimi-

zin dolaysız verileriyle doğrulanabilecek doyurucu bir betimlemesini ya da tanımını yapmayı da henüz başarabilmiş değil bu bilimler. Gerçi dilbilimciyi, bilgi kuramı açısından herhangi bir değeri olmayan bu terimleri kullanırken çok dikkatli davranmaya zorlarlar; ne var ki uygulamada şimdilik bu terimlere dokunmayabilir, —tam anlamıyle ne olduğunu çok iyi bilmemekle birlikte— kavramdan ya da —beynimizde küçük bir sinema bulunmadığını kuşkusuz bile bile— anlıksal imgeden söz edebiliriz.

Saussure'ün şemasına yöneltilen eleştirilerden biri de anlamlayıcı oluşun (12) çeşitli düzeylerine ilişkin. Bugün aşılmış bulunan ve duyum, algılama, bellekleme, vb.ni birbirinden ayıran bir ruhbilimin bakış açısına bağlı Saussure. Burada da dilbilimci fizyolojik ruhbilime kulak verir; ama, söz konusu bilimin henüz yeterince gelişmemiş olmasından ötürü, geleneksel terimleri belli bir ölçüde kullanmadan da edemez.

IV. — Anlam ve bağıntı

Ruhbilim göstergenin anlıksal içeriğine ilişkin tanımı tartışırken, yapısalcılıktan esinlenen çağdaş dilbilim de doğrudan doğruya anlam kavramını yadsır: Gösterene bağlı ve gösterenin taşıdığı bir imge biçiminde tasarlanan anlam kavramını.

Sözcüklerin anlamları yoktur, kullanımları vardır. Bu sorunu birçok yapıtımda inceledim, özellikle de *La Grammaire* (Dilbilgisi) (bölüm

(12) Yazar burada **procès** (oluş) yerine **progrès** (ilerleme) sözcüğünü kullanıyor. Düzelterek çeviriyoruz. Ç.N.

III) ve *La Syntaxe* (Sözdizimi) (bölüm I) adlı yapıtlarımda. Konuşmada ya da söylemde bize iletildiği biçimiyle anlam, sözcüğün aynı bağlamdaki öbür sözcüklerle kurduğu ilişkilere bağlıdır. Bunlar dil dizgesinin yapısıyle belirlenir. Her sözcüğün anlamı, daha doğrusu anlamları bu bağıntıların tümüyle tanımlanır, taşıdığı varsayılan bir imgeyle değil (13).

Bu görüş Saussure'ün *değer* kavramının, göstergenin dildeki öbür biçimlerle kurduğu bağıntının sonucudur (bkz. *La Grammaire* adlı yapıtım, bölüm III). Yalın bir örnek ele alarak diyebiliriz ki *kırmızı* sözcüğünün değerleri, bunun da sonucu olarak kullanımları dilde *turuncu, pembe, erguvan,* vb. terimlerin bulunmasına (ya da bulunmamasına) bağlıdır. Bu türlü terimler yoksa, *kan, ay,* bir *mandalina* ayrımsız kırmızı sayılır. Sözcüğün değerlerini belirleyen, dilin durumudur. Bu değerler de söylemde bir kullanım alanı belirleyen bağıntı olanaklarından başka bir şey değildir.

Saussure'ün incelemesini sürdüren birçok çağdaş dilbilimci dilin yalnızca salt bir değerler dizgesi olduğunu, sözcüklerin anlamı bulunmadığını ya da hiç değilse bu anlamın, Saussure'ün savunduğu gibi göstergenin «taşıdığı» bir «imge», bir «anlıksal içerik» olarak tanımlanamayacağını düşünüyor.

Daha önce söylediklerimi yinelemeyi göze alarak yapısal değer ve anlamsal içerik kavramlarının gerekliliğine —Saussure gibi— inandığımı belirtmek isterim. Bu kavramlar, uyuşma-

(13) Yazar, **anlam** sözcüğünün Fransızcası olan **sens**'ın kökensel anlamına bu düzlemde kavuştuğunu, çünkü sözcüğün «doğrultu», bir başka deyişle öbür göstergelere **yönelis** demek olduğunu belirtir. Ç.N.

mak şöyle dursun, birbirini bütünler. Gerçekten de, sözcük bir yandan dil dizgesinin yapısından doğan olanaklara açılır, bir yandan da, —daha önce gücül kalmış olan bu bağıntılar söylemde gerçekleştiği ve konuşanlarca tanındığı oranda— ortaya çıkan anlam etkisi belleğe aktarılır, göstergeye bir içerik kazandırarak ona bağlı kalır.

V. — Nedensizlik ve nedenlilik

Gösterenle gösterilen arasında, konuşanların *anlaşma*sından doğan bir bağıntı dışında bağıntı bulunmadığı ölçüde gösterge *nedensiz*dir. Varsa, göstergenin *nedenli* olduğu söylenir.

Dilin nedensiz bir simgeler dizgesi olduğu, adlla gönderge arasında hiç bir doğal bağıntı bulunmadığı, örneğin Fransızca *cheval*'in, İngilizce *horse*'un ya da Almanca *Pferd*'in salt saymaca bir bağıntı uyarınca «at»ı belirttiği çağdaş dilbilimin temel ilkelerindendir.

Göstergenin nedensizliği sorunu Saussure'den bu yana birçok tartışmaya yol açmıştır. Anlaşılıyor ki Saussure özellikle, kendi çağında geçerli olan ve seslerin yansımalı kökeni bulunduğunu savunan kuramı hedef alıyor; ama başka düzlemlerde nedenlilik kavramını bir kenara itmiyordu.

Gerçekten de burada üç kavram karşısındayız: *Nedensizlik, nedenlilik, saymacalık (anlaşma). Nedensiz, nedenli*'yle karşıtlaşır ve *saymaca*'ya varır: Çünkü hiç bir nedenlilik bulunmadığında anlamlamayı tek başına saymacalık sağlar. Ne var ki *saymaca, nedenli*'yi ortadan kaldırmaz.

Dil göstergesinin özü saymacalıktır, nedensizlik değildir. Saymacalık göstergeyi nedensizleştirmeye *yönelir*, ama nedenlilikle de çelişmez. Yalnız, nedenlilik bu durumda ikincil bir özelliktir, dolaysız bir zorunluk taşımaz, onun için de bozulma, bulanıklaşma, çoğu kez de silinme eğilimindedir. Dil olgularının gözlemi, tartışılamayacak iki yargıda bulunmamızı sağlar: 1. Kullandığımız sözcüklerin büyük bir bölümü gerçekten de nedenlidir; duruma göre değişik oranlarda bilinçli olan bu nedenlilik, anılan sözcüklerin kullanım ve evrimini belirler; 2. Her yeni sözcük zorunlu olarak nedenlidir; her sözcük başlangıçta nedenlidir ve duruma göre kısa ya da uzun bir süre böyle kalır; sonra nedenlilik anlaşılmaz olur, sözcük nedensizleşir.

Şifrelerle diller arasındaki büyük ayrılık da buradadır. Gerçekten de, bir şifrede her yeni terim tanımıyle birlikte yer alır (Cebir ya da fizik gibi bilimsel diller bir bakıma şifredir). Buna karşılık, bildirişim dilinde saymacalık hiç bir zaman açık seçik değildir. Yani terimin anlamı, dinleyicinin terimi tanımasını ve yorumlamasını sağlayan belli bir durumla ilişkilidir. Bu yeni sözcük tanındığı, benimsendiği ve kullanıldığı ölçüde saymacalık yerleşir. Üstü örtülü bir saymacalıktır bu ve onun aracılığıyle başlangıçtaki nedenlilik kökensel işlevini yitirir, bulanıklaşmaya yönelir.

Ama bütün sözcükler önce nedenlidir; öyle de kalırlar bir süre. Demek ki nedenlilik dil göstergesinin temel özelliklerinden biri. Dört biçime bürünebilir: Ses nedenliliği, anlamaktarım nedenliliği, biçimsel yapı nedenliliği ve yakınadlılık nedenliliği. Bunların ilk ikisi dış nedenlilik, öbür ikisi ise iç nedenliliktir.

1. DIŞ NEDENLİLİK dil dizgesi dışında yer alır ve gösterilen nesneyle gösterilen biçim arasındaki bağıntıya dayanır.

a) *Ses nedenliliği:* Ses biçimiyle gösterilen nesne arasındaki benzerliğe dayanan yansımalarda *dolaysız ve doğal ses nedenliliği* vardır.

Yansıma, bir gürültüyü yansıttığında fiziksel özelliklidir *(çat, şak);* çoğu kez sesdevimseldir ve bu durumda adlandırılan hareketi ses örgenleri yapar *(kımıl[damak]);* gürültü ya da hareketi biçimlere, renklere, duygulara, vb. benzettiğinde ise sesbenzetilidir.

Yansıma gösterge her zaman bir anlaşmaya dayanır ve nedensizleşmeye yönelir. Gene de bütün diller, çeşitli biçimlerde çok önemli bir görev yerine getiren ses nedenliliğinden yararlanırlar. Bu durum özellikle şiir dilinde açıktır. Başka çalışmalarımda, dil dizgesi içinde oluşan yansıma alanlarının varlığını ve önemini gösterdim (14).

b) *Anlamaktarım nedenliliği:* Bu nedenlilik anlam değişimlerinde görülür. Anlamlama bu durumda aktarmalıdır. Örneğin, bir balığı Fransızcada *loup* (kurt) diye adlandıran eğretilemede birincil bir ses göstereni *(loup* ses biçimi) vardır ve bu gösteren kural olarak memeli hayvanı belirtir; söz konusu ilk gösterilen ikincil bir gösteren oluşturarak ikinci bir gösterilene, balığa götürür bizi. Çifte bir gösterge dizgesi çıkar ortaya, birincil gösterilen ikincil bir gösteren oluşturur. Gösterilenle ikincil gösteren

(14) Bkz. P. Guiraud, **Pour une sémiologie de l'expression poétique** (Şiirsel Anlatımın Göstergebilimi İçin), Université de Liège, 1961, ve **Bulletin de la Société de Linguistique de Paris** dergisindeki yazılarım.

arasında, nedenlilikle onu izleyen bulanıklaşmanın yarattığı bütün anlam sorunlarına yeniden rastlanır.

Şiir, söylence (mit) ve simge yaratımında bu oluş çok önemli bir yer tutar. Şiirsel anlatımın gösterge yönüne ilişkin yazımda bunu ayrıntılarıyle ortaya koydum *(a.g.y.,* bkz. not 1).

2. İÇ NEDENLİLİK: Kaynağı dil dizgesinde bulunan nedenliliğe iç nedenlilik denir. Burada nedenlilik ilişkisi, gösterilen nesneyle gösteren biçim arasında kurulmaz, sözcükle dilde bulunan öbür sözcükler arasında kurulur.

a) *Biçimsel yapı nedenliliği:* İç nedenliliğin en genel ve en verimli türü biçimsel yapı nedenliliğidir. Bu nedenlilik türetme ve bileştirmeye dayanır. Örneğin, Fransızca *bananier* (muz ağacı) sözcüğü *pommier* (elma ağacı), *cerisier* (kiraz ağacı), *abricotier* (kayısı ağacı), vb. dizisinden esinlenilerek *banane* (muz) sözcüğünden türetilmiştir.

b) *Yakınadlılık nedenliliği:* Bu nedenlilik biçimsel yapı nedenliliği kadar düzenli değildir, daha rastlantısaldır. Özdeş (eşadlılık) ya da yakın (yakınadlılık) iki biçimin benzeşimine ya da karıştırılmasına dayanır. Örneğin, Fransızca *jour ouvrable* (çalışma günü) sözüne *ouvrir* (açmak) eyleminin (fiilinin) anlamı bulaşmıştır (bkz. *aşağıda,* bölüm IV). Birçok durumda içnedenlilik dış nedenlilikle bir arada görülür. Böylece sözlükteki yapıların varlığı yansımaların bir anda ortaya çıkarak dil düzeyinde gerçekleşmesini sağlayabilir. Eğretilemeler ve bazı aktarma sözcükler için de durum böyledir. Bu konuda V. bölümle *L'Etymologie* (Kökenbilim) adlı yapıtıma baş vurulabilir.

3. NEDENLİLİK VE NEDENSİZLEŞME. — *Bütün sözcükler köken bakımından nedenlidir.* İster başka dilden aktarılmış olsunlar (sözcükler alındıkları dilde nedenlidir), ister yansıma, türev, bileşik sözcük ya da anlam değişimi ürünü olsunlar, bu böyledir. Gerçi kuramsal bakımdan salt nedensiz sözcük yaratımını önleyen bir şey yoktur. Ama *gerçekte* bu türlü sözcüğe rastlanmaz (15).

Demek ki bütün sözcükler köken bakımından nedenli. Ama *bu nedenlilik ne belirlenmiştir, ne de belirleyicidir.* Sorunun en önemli yanı da bu.

Nedenlilik tümüyle belirlenmiş değildir, çünkü birtakım sınırlar içinde her zaman yaratım özgürlüğü vardır: Rastlantısaldır yaratım. Her türlü nedenlilik her zaman olanaklıdır. Fransızcada yansıma yoluyle *coucou* (guguk kuşu), eğretileme yoluyle *moineau* (serçe; asıl anlamı: küçük keşiş), addeğişimi yoluyle *huppe* (çavuş kuşu; sorguç, tepelik anlamındaki sözcükten genellemeyle) denir. Türkçede *süt* satana *sütçü* denir, ama *ilâç* satana *eczacı* adı verilir (16).

Öte yandan, nedenlilik belirleyici de değildir. Saymaca bir birleştirmeyle gerçekleşen anlam için zorunluğu yoktur. Onun için de unutulur gider; *moineau*'yla *moine* (keşiş)ı birleştiren köken bağı görülmez olur. *Sandviç* sözcüğünü *Lord Sandwich*'e, Fransızca *lunettes* (gözlük) sözcüğünü *lune*(ay)e artık kim bağlar?

---

(15) «Kodak» gibi reklâmcılık yaratımları dışında her zaman anılan tek örnek «gaz» sözcüğüdür; ne var ki bu sözcüğün de Latince chaos (kaos) tan kalkılarak yaratıldığı saptanmıştır.

(16) Son örnekleri Türkçeye uyarladık. Ç.N.

Nedenliliğin silinişi zorunlu olduğu oranda genelleşir. Çoğunlukla da zorunludur bu. Çünkü kökensel birleştirmeler kendilerini kesinlikle benimsetecek olsalar bir anlam daralmasına yol açabilirler. «Guguk kuşu» *yalnızca* belirli sesler çıkaran bir kuş değildir; sözcük yalnızca nedenlilik sağlayan özelliği anımsatmaz, adlandırılan şeyin tümünü canlandırır anlıkta. Çoğu kez önemli olan, bu özellik de değildir (örneğin, *akdiken*'in belirgin yanı yalnızca «ak» olması mıdır?) (17).

Demek ki nedenlilik anlam yararına silinmek *zorunda*. Yoksa anlamı daraltabilir, hatta bozabilir.

Onun için, nedensizlik göstergenin iyi işleyebilme koşullarındandır. Cebir gibi «arı» diller, saymacalık dışı bağlardan sıyrılmış simge dizgeleri yaratırlar.

Ama nedenlilik, deneyimsel kökenli bir düzen olan toplumsal dilde doğal olarak yer alan yaratıcı bir güçtür. Sözcük bir kez yaratılıp doğal ya da dil içi nedenlilik edindikten sonra, anlamsal işlevin zorunlulukları bu kökensel nedenliliği bulanıklaştırır. Kökensel nedenlilik silinirken anlamın bozulmasına da yol açabilir.

Bu yapıt boyunca durmaksızın karşılaşacağınız söz konusu çifte oluşun incelenmesi anlambilimin başlıca sorunlarından biridir.

VI. — Sonuç

Dil, nesnelerin anlığımızda oluşan kavramsal imgelerini başkalarının anlığında canlandırarak düşüncelerimizi iletmeye yarayan bir gös-

(17) Burada verilen örneği Türkçeye uyarladık. Ç.N.

tergeler dizgesidir. Sözcük nesneyi iletmez, nesnenin imgesini iletir.

Dil göstergesi iki anlıksal imgenin *birleşimi*dir: *Gösteren bir ses* biçimi ya da ad ve *gösterilen bir kavram* ya da anlam.

Bu birleşme *anlıksal, çiftkutuplu* ve *karşılıklı* bir oluştur. Ad, anlamı; anlam, adı canlandırır anlıkta.

Anlam aktarıcı çağrışımsal birleşme *saymaca*dır; dili kullananlar arasındaki bir anlaşmanın ürünüdür.

Ne var ki sözcük başlangıçta her zaman nedenlidir. Bu nedenlilik, ses biçimiyle gösterilen nesne arasındaki *doğal bir bağıntı*dan (yansımalar, ünlemler) da doğabilir, dildeki sözcükler arasındaki *dil içi* (türeme, bileşme gibi *biçimsel*, anlam değişimi gibi *anlamsal)* bir bağıntıdan da doğabilir.

Ama dilin yaratıcı güçlerinden biri olan bu kökensel nedenlilik *raslantısal*dır. Çünkü sözcüğü yaratan kimse, çeşitli yaratıcı nedenlilik türlerinden herhangi birini seçmekte özgürdür. Ayrıca, kökensel nedenlilik ne *zorunlu*dur, ne de *anlamsal bakımdan belirleyici*dir. Anlamı tek başına geçerli kılan saymaca nitelikli çağrışımsal birleşme yararına da silinmeye yönelir.

İKİNCİ BÖLÜM

ANLAMLAMA:

ANLAMSAL İŞLEV

Bildirişim kuramsal bakımdan her anlam için bir tek ad, her ad için bir tek anlam gerektirir; gerçekte ise, ayrım gözetilmeksizin «koyun *başı*» da denir, «hafta *başı*» da; «bir *diş* çektirmek» de denir, «bir *diş* sarmısak» da (18). Bazı sözcükler için sözlükler elli ya da altmış değişik anlam verirler.

Bu *çokanlamlılık* —aynı adın birçok anlama gelmesi—, *eşadlılık*, yani başlangıçta ayrı olup da sonradan ses değişimi sonucu aynı biçime bürünmüş sözcükler yüzünden büsbütün karmaşıklaşır. Bunlara bir de *eşanlamlıları*, yani birçok adı olan kavramları ekleyebilirsiniz.

Nasıl oluyor da böyle bir durum ortaya çıkabiliyor? Bunun kökeni, bildirişimin işleyişi üzerine yansıması nedir?

I. — Anlam ve anlamsal etkiler

1. *Temel anlam ve bağlamsal anlam.* — Bir adın birçok anlamı olabilir, ama bunlar gücül anlamlardır; belli bir bağlamda anlamlardan ancak bir teki gerçekleşebilir.

(18) Örnekleri Türkçeye uyarlıyoruz. Ç.N.

Her sözcüğün bir temel anlamı, bir de bağlamsal anlamı vardır. Her kullanımda anlamı bağlam belirginleştirir ve her durumda ad kesin bir kavramı canlandırır.

Söz oyunları ya da ündeşler dışında anlam belirsizliği diye bir şey olamaz; her anlama bir ad kuralı zorunluğunu sürdürür. Dil, gelişmesi sırasında ortaya çıkabilecek karışıklık olasılıklarını önler; hattâ anlam değişimlerinin bir nedeni de budur (bkz. s. 73).

Her sözcük bağlamıyle sıkı sıkıya ilişkilidir ve anlamını ondan alır. Bu bağlamsal anlam, «sodyum sülfat» ya da «ansefalit» (kafa içi yangısı) gibi teknik sözcüklerde temel anlamla kaynaşabilir. Çünkü bu türlü sözcüklerin bağlam alanı son derece sınırlıdır. Ama çoğunlukla bağlamdan anlam ayrılıkları doğar: «Yumurta çalkalamak» başka şeydir, «bulaşık çalkalamak» (19) başka şey. Bu ayırtılar belirginleşince, sözcük birbirinden ayrı kavramsal birleşmelerde gerçekleşir («koyun başı», «hafta başı»; «bir diş çektirmek», «bir diş sarmısak», vb. de olduğu gibi). Bağlam ayrılıkları temel anlamlarda bölünmelere de yol açabilir. O zaman apayrı ve ilişkisiz görülen iki sözcük ortaya çıkar.

2. *Anlam ve deyişsel değerler* (20). — Temel anlamla bağlamsal anlam birbirini örtmez. Belli bir durumda yalnızca bir tek anlam vardır: Bağlamsal anlam. Bağlamı içindeki sözcüğün karşılığı bir tek kavramsal imgedir.

---

(19) İkinci örnek Türkçeye uyarlanmıştır. Ç.N.

(20) Burada değer sözcüğü Saussure'ün verdiği anlamdan değişik bir biçimde kullanılmaktadır. Saussure'e göre **değer**, dil dizgesi içinde bir sözcüğün öbür sözcüklerle kurduğu bağıntıdır.

Ama aynı zamanda birtakım *yananlamlar* da oluşur. Bunlar kavramı bozmadan renklendirir. «Saksıyı çalıştır» (21) sözünde «saksı»nın bağlamsal anlamı «kafa»dır. Ama sözcük, oldukça gevşek çağrışımsal bağıntılarla gülünçlük, yergi amacı, yüksek düzeyden olmayan kişiler, vb. kavramlar da uyandırır. Anlama karşıt olarak biz bunlara *değer* diyoruz. Değerler anlam dışı çağrışımlardır. Anlamdan ayrı olduklarından özel bir incelemenin, *deyişbilimin* konusudurlar (22). Aynı zamanda, başlıca etkenlerinden birini meydana getirdikleri anlamsal oluşla da sıkı sıkıya ilişkilidirler.

Bu *deyişsel değerler* iki türlüdür; konuşanın coşkularını, isteklerini, amaçlarını, değer yargılarını anlatan sözcük ve deyişler var: «Saksı» sözcüğündeki gülünçlük ve yergi amacı gibi. Bu sözcük aynı zamanda belli bir çevreyi anımsatır; herkes kullanmaz bu sözcüğü, bazı kimseler de ancak belli durumlarda kullanırlar. Onun için, sözcük genellikle kullanıldığı topluluk ya da toplumsal ortama bağlı kalır. Demek ki bir yanda anlatımsal değerler var, bir yanda da toplumsal ya da toplumsal bağlamlı değerler var.

a) *Anlatımsal değerler ve dilin ikili işlevi.* — Gördüğümüz gibi, dilin mantıksal ya da

---

(21) Örneği Türkçeye uyarlıyoruz. Ç.N.

(22) Bkz. P. Guiraud, **La Stylistique** (Deyişbilim), «Que sais-je?» dizisi, 1954. Bu yapıtın «Anlatımın Deyişbilimi» adlı bölümünde (bölüm III), burada kısaca değinilen sorunların ayrıntılı bir incelemesi yer almaktadır. Söz konusu yapıtta **duygulandırıcı değerlerle anlatımsal değerler** birbirinden ayrılmaktadır. Oysa yukarda bunları yalnızca **anlatımsal değerler** terimi altında toplayarak inceliyoruz.

düzanlamsal bir işlevi var; dil, kendi anlığımızda oluşan imgeleri karşımızdaki kimsenin anlığında canlandırarak kavramlar iletmeye yarar. Ama bilimin ya da mantıksal bilginin amacı olan bu kavramsal bildirişim, özü bakımından *istençli* olan toplumsal bildirişimin ancak dolaylı yoldan amacıdır. Birtakım tepkilere yol açmak için düşüncelerimizi karşımızdakilere bildiririz. «Seni seviyorum» ya da «düşman mevzilerine hücum» demek yetmez; sevgi tutkusunun coşkusunu ya da hücumun önem ve ivediliği duygusunu da iletmek gerekir. «Seni tutkuyla seviyorum» ya da «hücuma kalkmamız son derece önemlidir» denildiğinde de gene yalnızca kavramlar iletilmiş olur. Bunlar nesnelerin kuru ve soyut imgeleridir; «sözcük, nesne değildir»; nesneyi dolaylı olarak, sanki bir perde arkasından canlandırır. Oysa bizi ancak anlatılmak istenen şeyin kendisi duygulandırabilir.

Onun için, kavramsal bildirişime el, kol, yüz hareketleri, sesin iniş çıkışları eşlik eder; bunlar coşkularımızı, isteklerimizi, amaçlarımızı, vb. *doğal bir biçimde anlatarak* kavramsal bildirişimi güçlendirir.

Bu doğal göstergelerin bazısı örtülü olarak dilin kendisinde de bulunur.

«Sizi görmek beni çok şaşırttı» tümcesinde iki kavramsal imge biçiminde iki ayrı kavram vardır: Sizin bulunmanız + benim büyük şaşkınlığım.

«Siz burada!» tümcesi de «sizin varlığınız»ı *belirtir*. Ama şaşkınlığı, bir yerde «bulunmanızın» yol açtığı coşkunun iç kıpırtılarını doğal olarak yansıtan bir yöntemle *kendiliğinden an-*

latır; «varlığınız» bu yoldan somut, elle tutulur bir özellik kazanarak gerçeklenir, duygulandırıcı bir güçle donanır. Doğal, kendiliğinden, bilinçsiz, amaçlı olmayan, onun için de dilin dizgesinde yer almayan bir tepkidir bu. Ama ünlemle eksiltinin anımsatma gücü bir kez benimsendi mi, bunlar da kavramsal göstergeler olarak kullanılabilirler. O zaman, «siz burada!» sözünün, «sizi burada görmek beni çok, gerçekten, tam anlamıyle şaşırttı, şaşkınlıktan allak bullak etti...» sözüyle özdeşliği konusunda *anlaşma*ya varılmış olur.

Saymaca olarak şaşırma kavramına bağlanmakla birlikte, deyim ikinci derecede birleşmelerde (şaşkınlık + kesik kesik soluma + sıçrama, vb.) doğal kökeninin izlerini taşır. Kuşkusuz, dilsel anlaşma alanına girince, saymaca bir anlam edinince, anlamlaşınca bu bağlar gevşer.

Anlatımsal anlam değişimlerinde süreç aynıdır. «Saksı» gibi bir eğretileme her zaman doğal kökenli ve kendiliğinden olmalıdır. Sonradan saymaca bir anlama bürünür. Ama ilk yergici amacın izleri de bütün bütün silinmez bu anlamdan.

Demek ki anlatımsal değerler anlama eklenen ikinci derecede imgelerdir; *doğal kökenli, anlamdışı çağrışımsal birleşmelerdir.*

b) *Toplumsal bağlamlı değerler.* — Öte yandan, sözcükler kendilerini her zaman kullananların ve bağlı bulundukları durumların imgelerini anımsatırlar.

Birtakım toplumsal değerler iktisadî, uğraşsal, bölgesel, vb. topluluğun ürünüdür. Birtakım toplumsal değerler ise bildirişimin niteliği-

ne, konuşanların amaç ve durumlarına, tona, türe bağlıdır.

Bunların her birine özgü sözcükler vardır. Bu sözcükler bağlı oldukları şeyleri anlığımızda canlandırırlar.

Bu çağrışımsal birleşmeler doğal ve kendiliğindendir. Konuşurken istemeden toplumsal kökenimi, ilimi, uğraşımı, amaçlarımı, konuştuğum kimseye karşı benimsediğim tutumu, vb. sözcüklerin anlamlarına eklenerek gerçekleşen bu türlü birleşimlerle ortaya koyarım. Ama sözcüklerin bu anımsatma gücü anlaşılınca, söz konusu çağrışımsal birleşimler birer deyiş yöntemi, anlamın özel bir yönünü anlatma aracı durumuna girebilirler. Yukarıda incelenen çağrışımsal süreçle burada bir kez daha karşılaşıyoruz (bkz. s. 22). Anlatımsal değerler gibi, gücül anlatımsal değerler olan toplumsal değerler de *doğal kökenli, anlam dışı çağrışımlardır.*

Anlatımsal değerlerde *benzerlik yoluyle çağrışım* söz konusudur: Ad ile doğal bir ruhsal tutum arasındaki benzerlik (eksilti, ünlem), bağlandığı bir başka şeyle nesne arasındaki benzerlik (eğretileme).

Toplumsal bağlamlı değerlerde *bitişiklik yoluyle çağrışım* vardır. Sözcük belli bir çevreyle, belli bir durumla olan ilişkisinden alır rengini. Ama anlatımsal değerlerde de, toplumsal bağımlı değerlerde de *nedenli bir ikincil çağrışım* görülür. Bu da, anlama geçerlik kazandıran *saymaca birincil çağrışıma* eklenir.

Demek ki her sözcükte dört tür çağrışım var: Temel anlam, bağlamsal anlam, anlatımsal değer, toplumsal bağlamlı değer. Bunları şöyle gösterebiliriz:

anlam! .: m değişbilim

Dörtgen, bir sözcüğü, bölümlerin her biri de özel bir çağrışımı gösteriyor. «Biftek harekâtı sürüyor» sözünde «harekât» sözcüğü şu dört şeyi anımsatır:

1. Bir temel anlam: Belli bir amaca yönelik eşuyumlu eylemler dizisi;
2. Bir bağlamsal anlam: Belli bir iktisadî çevreye karşı girişilen yönetimsel bir eylem;
3. Toplumsal bağlamlı bir değer: Söz, askerî harekât ve bildiriyi akla getirir;
4. Bundan da anlatımsal bir değer, son derece belirgin bir yapısı olan, güçlü ve etkin, sonuna dek gitmeyi amaçlayan bir girişim düşüncesi, kaynağını, anlamın gerçeğe uymamasından ve pek inanmadığımız bir girişime verilen abartmalı değerden alan bir gülünçlük ve yergi duygusu doğar.

Bireylere ve durumlara göre, —sözcük içinde— bu çeşitli çağrışımlar arasında sürekli alışverişler olur. İkinci derecede üç çağrışımın görevi temel anlamı belirlemek, renklendirmektir. Ama bunlar gelişerek temel anlamı çarpıtabilir, örtebilir, giderek bütün bütün onun yerini alabilir. Bu da anlam kaymaları sorunudur (bkz. s. 44).

Sözcükler nereden gelir? Bir adı bir anlama ve adı renklendiren ikinci derecede değerlere bağlayan anlamsal sözleşme, toplumsal anlaşına nasıl gerçekleşir?

Sözcükleri insanlar yaratır; ama, insanın yarattığı şeylerin çoğu gibi sözcüklerin de kendilerine özgü bir yaşamları vardır. Sözcükleri hem biz yaratırız, hem de onlar kendi kendilerini yaratırlar.

Bir bahçede de bitki cinsleri seçilir, tohumlar ayıklanarak ayrılır, dikim işlemi, aşı, melezleme, budama, vb. yapılır ve bitkiler yaşamaya başlar: Ama kimi gelişir, kimi solar, kimini çok güçlü komşuları havasız bırakır, doğal melezlemeler olur, vb.

Dilde de bu türlü bilinçli bir yaratım ve kendiliğinden bir evrim görülür.

Nesneleri adlandırmak için sözcükler yaratılır: Ya henüz adları olmadığı ya da taşıdıkları ad artık etkin bir biçimde işlevini yerine getirmediği için. Yukarda gördüğümüz gibi bu işlev iki yönlüdür: Mantıksal ya da anlamsal ve anlatımsal ya da deyişsel.

Bundan da iki türlü adlandırma doğar: Sözcük ya nesnel olarak bir kavramı belirtir: Özsu (23), televizyon, psikanaliz, vb.; ya da anlatımsal çağrışımlarla kavramı renklendirir: umman = ulu deniz, kuzucuk = güzel, küçük kuzu, vb. (24).

Her iki durumda da dilin yararlanabileceği birçok olanak var:

---

(23) Örneği Türkçeye uyarlıyoruz. Ç.N.

(24) Son iki örnek Türkçeye uyarlanmıştır. Ç.N.

a) Ses biçiminin, belirtilen gürültüyü iletiği (bir çınlama, bir çalkalanma, bir tavuğun gurk gurk etmesi, vb.) ya da bitişiklik çağrışımı aracılığıyle gürültüyü çıkaran hayvan ya da nesneyi, örneğin bir guguk kuşunu gösterdiği yansımalar.

Zorunlu olarak ses alanını aşamayan yansımanın verimi kavramsal adlandırmada düşüktür. Kaldı ki çoktandır da bu olanaktan yararlanılmaktadır.

Buna karşılık, deyiş düzleminde, özellikle de şiirsel deyiş alanında yansımalı *değer*lerin büyük bir yeri vardır. Şiirsel deyiş ses biçimiyle anlam arasındaki örtülü bütün ikinci derecede çağrışımları değerlendirmeye yönelir. Bu çağrışımlar yalnızca iki ses arasında görülmez; çok daha incedirler; sesler, renkler, duygular arasında ilişki kurarlar;

b) Aktarmalar, genellikle belirttikleri nesnelerle birlikte yabancı ülkelerden gelmiş sözcüklerdir. Geldikleri ülke ya da çevreye bağlı kaldıkları sürece deyişsel değerlerin kaynağı olurlar ve o ülke ya da çevreyi anımsatırlar;

c) Türetme ya da bileştirme yoluyla, var olan biçimlerden yeni sözcükler üretiriz: Parasal, onarımcı, budunbilim (25).

Salt kavramsal adlandırmanın temel yöntemidir bu. Ama deyişsel yaratım ya da kullanıma da rastlanabilir. Sevgi ya da kötüleme belirten küçültmeli ya da büyültmeli sözcükler, vb. bu türdendir.

d) Son olarak da anlam aktarımı vardır. Bu yoldan, bir kavram bir başka kavramı belirten adla anılır; bir başka nesneyle olan biçim.

---

(25) Örnekler Türkçeye uyarlanmıştır. Ç.N.

renk, işlev *benzerlikleri* aracılığıyle çeşitli adlandırmalar görülür, örneğin bir kâğıt parçası «yaprak» olur. Parça yerine bütün, üretilen şey yerine üretim bölgesi anıldı mı çağrışım *bitişiklik*ten doğar: «Bordeaux şarabı» yerine Fransızcada aynı anlama gelen «bordeaux» denilmesi gibi, vb.

Deyişsel adlandırmada bu türlü anlam değişikliklerinin çok önemli bir yeri vardır: Bunlar, temel anlamda sonradan ortaya çıkan bir kaymanın kalkış noktasıdır (bkz. s. 45).

Yansımalar, aktarmalar, biçimsel yapıya ilişkin yaratımlar ve anlam değişimleri dilin yeni sözcük yaratma olanaklarıdır.

Demek ki her sözcüksel yaratım her zaman nedenli. Yaratım saymacalık dışı çağrışımlara dayanır: Gösterenle gösterilen arasındaki çağrışım (yansımalar, değişmeceler); biçimsel yapıya ilişkin olan ya da yakınadlılığa dayanan iç çağrışımlar.

Ama bu kökensel nedenlilik temel anlamın aktarılması için zorunlu değildir. Sorunun can alıcı noktası da budur. Temel anlam saymaca bir çağrışıma dayanır. Bundan ötürü de kökensel nedenlilik her zaman silinebilir.

Burada bilinçli yaratım alanının dışına çıkıyoruz. Çünkü nedenliliğin bulanıklaşması anlamda görülen kendiliğinden bir evrim ve kaymanın ürünüdür.

III. — Anlamsal evrim

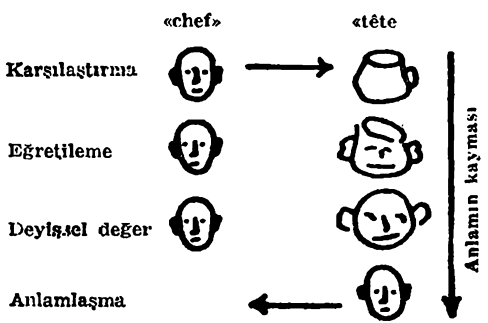
Anlamsal ya da deyişsel adlandırma yaratıcı ve bilinçli bir eylemdir. Anlam aktarımıyle ya da başka herhangi bir yoldan yaratılan sözcüğün anlamı kendiliğinden evrim geçirebilir.

Gerçekte hemen hemen her zaman bu türlü bir evrim görülür.

Yukarda her sözcüğün bir çağrışımlar karmaşası olduğunu gördük (bkz. s. 40). Çağrışımlardan birinin gelişmesi, anlama taşarak onu bozmasına, ortadan kaldırmasına, sonunda da onun yerini almasına yeter.

Fransızca «tête» (baş) sözcüğü önceleri başın (ilkin «chef») bir «toprak kap» (Latincede *testa*)a benzetilmesinden doğmuş deyişsel bir eğretilemeydi: Bütün dillerde rastlanan gülünç ve yergili, halk dilinde belirmiş bir eğretileme. Başı belirtmek için çağdaş Fransızcada da benzer sözcükler kullanılır: «citron», «patate», «cafetière», vb.

Aşağıdaki şemada da görüldüğü gibi, bir süre sonra çağrışım ilişkisinde kayma olur:

- önce karşılaştırma, yani özerk iki imgenin birleştirilmesi; kabın yanında baş, kaba benzer bir baş;
- sonra, eğretileme ya da iki imgenin kaynaşması, başın kaba eklenmesi, bir kap olan baş;

— sonra, deyişsel değer; kap imgesi silinir, geriye, gülünç ve kaba bir şeyle bulanık bir birleşme kalır; yuvarlak ve yontulmamış bir baş ortaya çıkar;
— sonunda da sözcük yalnızca düzanlam iletmeye başlayarak anlamlaşır; anlatımsal yansıma görülmez olur; «tête» sözcüğü salt bir kavram belirtmeye başlar ve «chef»in yerini alır.

Ama «chef» sözcüğü toplumsal bağlamlı bir değer kazanarak yaşamını sürdürür; eski ve soylu bir sözcüktür artık. Derken, anlamlaşan «tête»in solunda «poire» (armut), «cassis» (siyah frenk üzümü), «citron» (limon) belirir; bunlar belki de bir gün «tête»i ortadan kaldıracaklar.

Görülüyor ki çağrışımları belirten dörtgenin içinde bir yer değiştirme olmuştur. «Tête» «anlatımsal değer» bölümünden «temel anlam» bölümüne geçmiş, «chef» ise «temel anlam» bölümünden «toplumsal bağlamlı değer» bölümüne aktarılmıştır.

Çok sık rastlanan ve çok doğal olan bir başka yer değiştirme türü de bağlamsal anlamdan temel anlama doğru görülür. Fransızca «frites»te sözcüğün anlamlarından biri (kızarmış patates) öbürlerini silmiştir.

Böylece sözcüklerin anlamı çifte bir oluş ürünüdür: Adlandırma ve anlam değerlerinin kendiliklerinden evrim geçirmesi. Bu iki olay birbirini bütünler ve birbirine bağlıdır; ama gene de ayrı ayrı ele alınmalıdır. Adlandırma bireysel kökenli, yaratıcı ve bilinçli, aynı zamanda da kesintili bir eylemdir. Bireyin yarattığı sözcük, toplumsal bir anlaşma uyarınca hemen

görevini yüklenir. Buna karşılık, yer değiştirme bilinçsizdir, aşamalı olarak gerçekleşir. Elbette burada da toplumsal anlaşma vardır, ama açıktan açığa ortaya çıkmaz. Yeni anlam kendini yavaş yavaş benimsetir ve sonunda sözlüğe girer.

Demek ki bir yanda bireysel, nedenli, bilinçli ve kesintili yaratım var; bir yanda da, nedenliliğin silinmesine yol açan toplumsal, bilinçsiz ve aşamalı yayılma var.

Bu çifte oluşta «anlam değişimleri»nin hem bireysel yaratım düzleminde anlamsal ya da deyişsel bir aktarım, hem de toplumsal yayılma düzleminde bir kayma biçiminde yüklendikleri görev ortada.

Onun için, sözcüklerin anlamını inceleyen bilimin başlangıçta hemen hemen yalnızca anlam değişimleriyle yetinerek salt bir değişim incelemesi kimliğine bürünmüş olmasına şaşmamak gerekir.

Anlambilimin günümüzdeki gelişmeleriyle bu sorun —yeni bir ışıkla aydınlanmakla birlikte— önemini yitirmemiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANLAM DEĞİŞİMLERİ: DEĞİŞİM BİÇİMLERİ

I. — Sözbilim (retorik): Betimsel bir döküm

Anlam değişimleri daha ilkçağda tanımlanmış ve betimlenmiştir. Sözbilimin önemli bir bölümü bu incelemeye ayrılmıştır. Anlam değişimleri ya da değişmeceler söz sanatlarıdır ve öbür yazınsal sanatlarla (söyleyiş, kuruluş, düşünce ya da anlam sanatlarıyle) birlikte deyiş yöntemlerini, «daha güzel, daha canlı, daha etkin konuşma yolları»nı oluştururlar. Yukarda «anlatımsal değerler» diye adlandırdığımız olgularla bunlar hemen hemen özdeştir.

Aristoteles'ten beri var olan değişmeceler kuramı İskenderiye ve Roma döneminde büyük bir gelişme göstermiştir. Latin dilbilgicileri on dört çeşit değişmece sayarlar: Eğretileme, kapsamlayış, düzdeğişmece, adsayma, kaydırma, yansıma, öteleme, niteleme, yerine, yummaca, saraka (dolaylama, aşırı devriklik ve abartma diye adlandırılan değişmeceleri kapsar) [26].

Tanım, sınıflandırma ve terimler konusunda her zaman duraksama olmuşsa da bunlar

(26) «Niteleme» dışındaki terimler için bkz. T.N. Gencan, H. Ediskun, B. Dürder ve E.N. Gökşen, **Yazın Terimleri Sözlüğü**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1974. Ç.N.

ortaçağ ve klasik dönem sözbilimi aracılığıyla günümüze ulaşabilmiştir.

Darmesteter ve Bréal gibi ilk anlambilimcilere göre kapsamlayış, düzdeğişmece ve eğretileme anlam değişimlerinin başlıca türleridir.

Özellikle eğretileme sayısız incelemeye konu olmuştur, olmaktadır.

Eğretileme, saraka, abartma, örtmece gibi sözcükler çok yaygın kavram ve terimlerdir.

Tanımları ve sınıflandırmaları yeni ölçütlere dayanan Stern ya da Ullmann'ınki gibi çağdaş incelemeler kendi çerçeveleri içinde gene de başlıca değişmecelere yer verirler.

Ne var ki anlam incelemesindeki gelişmeler bunların bilgi kuramı açısından büyük bir değer taşımadığını ortaya koyarak başka sınıflandırmaları gerekli kılacaktı (27).

II. — *Mantık açısından anlam değişimleri*

İlk anlambilimciler —Darmesteter, Bréal, Paul— daralma, genişleme ya da anlam aktarımı olmasına göre değişmeceleri mantıksal bir çerçeve içinde toplarlar.

Kapsamlayış ve eksilti anlam daralması ya da genişlemesi olgularıdır: Parça, bütünün; cins, türün yerine geçti mi daralma olur; bütün, parçanın; tür, cinsin yerine geçti mi genişleme görülür.

Düzdeğişmece ve eğretileme anlam aktarımlarıdır.

---

(27) Burada bir tek yer darlığından ötürü bu sorunu geçiştiriyorum. Bu yüzden, sorunun önemini yitirdiği sanılmamalı, yalnızca daha iyi bilindiği sonucuna varılmalı.

Darmesteter'in *La Vie des mots* (Sözcüklerin Yaşamı) adlı yapıtında daha geniş bir betimlemesi bulunan bu çerçeve yalın ve tutarlı olmak gibi bir üstünlük taşır ve eski sözbilimin değişmeceler dizelgesine (listesine) mantıksal bir düzen getirir.

Dilin ruhsal ve göstergesel temellerinin henüz iyi bilinmediği bir dönemde daha elverişli bir çerçeve bulunamazdı Ne var ki, gösterge kuramının gelişmeleri ve anlamlayıcı oluşun incelenmesiyle bu çerçeve tüm buldurucu değerini ve varlık nedeninin bir bölümünü yitirmiştir.

III. — Anlambilim açısından değişimler

Gerçekten de anlam incelemesi, anlamsal oluşun özelliklerini, bir yandan gösterenle gösterilenin çiftkutupluluğunu, bir yandan da bunlar arasındaki iki türlü bağıntıyı (benzerlik ve bitişiklik) ortaya koyarak yeni sınıflandırma ölçütleri ve yeni yeni terimler önermiştir.

Gösterenle gösterilen arasındaki ayrım daha G. Grote'nin *Glossology* (Dil Bilimi) [1871]'sinde bile yer alır. Yazar bu yapıtında ses biçimi sözcükle (fon) düşünce-sözcüğü (noem) karşıtlaştırır ve çok ağır bir terimler düzeni yaratır: Dianoematizm, perinoematizm, sematizm, noemato-sematizm. Dilbilimciler pek ilgilenmemişlerdir bu terimlerle.

Göstergesel ölçütlere dayalı bir anlam değişimleri kuramına rastlayabilmek için XX. yüzyılın başlarını, bir başka deyişle Wundt'u, Schuchardt'ı ve özellikle de F. de Saussure'ü beklemek gerekecektir.

Wundt, oluşun ruhsal-çağrışımsal özelliğiy-

le iki büyük çağrışım türü (benzerlik ve bitişiklik) üzerinde durur. Ses biçimiyle anlam arasındaki karşıtlığı da bu sınıflandırma örtülü olarak içerir. Yazar, ad aktarımıyle bir anlam aktarımı olan eğretilemeyi birbirinden ayırır. Schuchardt da ad incelemesi ya da adbilimle anlam incelemesini ya da anlambilimi açıkça karşıtlaştırır.

Saussure elbette bu ayrımı vurgulayacaktı:

«Süre içinde bozulma değişik biçimlere bürünür. Bunların her biri başlı başına bir dilbilim bölümüne konu olabilir. Ayrıntılara girmeden önemli bir iki gözlemle yetinelim. Önce, bozulma sözcüğüne burada verilen anlamı iyi kavramak gerekir. Özellikle gösterenin geçirdiği ses değişikliklerinin ya da gösterilen kavramın uğradığı anlam değişikliklerinin söz konusu olduğu sanılabilir.

Oysa yetersizdir bu görüş. Bozulma etkenleri ne olursa olsun, bunlar ister tek tek, ister bir arada görülsünler, her zaman *gösterilenle gösteren arasındaki bağıntının değişmesi sonucunu verirler» (Cours de linguistique générale* [Genel Dilbilim Dersleri], s. 109).

Anılan yapıtın bütün bir bölümünün söz konusu bağıntının ruhsal-çağrışımsal özelliğini tanıtlamaya ayrıldığını eklersek anlam değişimlerinin tümü kapsayıcı ilk göstergesel tanımı karşısında bulunduğumuz ortaya çıkar. Üzerinde durulmaya değer bütün kuramlar artık bu tanımı benimseyecektir.

Biz burada, söz konusu kuramların hem en yeni, hem de en eksiksiz ve en tutarlı olan ikisini çok kısa bir biçimde özetlemekle yetineceğiz.

1. *Stern'in sınıflandırması.* — G. Stern'in *Meaning and Changes of Meaning* (Anlam ve Anlam Değişimleri) adlı yapıtı, neden ve işlev açısından ele alınan (bkz. Dördüncü bölüm) ve, aynı zamanda, Ogden ve Richards'ın üçgeninden (bkz. s. 25) türeme göstergesel bir çerçeve içinde sınıflandırılan anlam değişimlerinin en eksiksiz dökümüdür.

Yazar dış değişimlerle dilsel değişimleri birbirinden ayırır.

Dış değişimlerin kaynağı gönderge ya da adlandırılan nesnede görülen bir değişimdir. Bu durumda ad değişime uğramaz; örneğin, *atom* (Latince *atomus* < Yunanca *atomos* «bölünemez cisimcik») sözcüğü baştan başa yenilenmiş bir kavramı belirtir.

Bu olaya yol açan nedenleri aşağıda inceleyeceğiz (bkz. Dördüncü bölüm). Şimdilik bildiğimiz, bunların dil dizgesini etkilemedikleri. Hiç değilse görünüşte bu böyle. Darmesteter'in de çok iyi anladığı gibi, bu olayda bir «unutma» var; biz buna kökensel nedenliliğin silinmesi dedik; Ullmann «dilsel tutuculuk» diyor.

Buna karşılık, dilsel değişiklikler dili doğrudan doğruya etkiler, dizge içinde ad ya da anlamın gerçekten değişmesine yol açarlar. Stern bunlar arasında başlıca üç tür ayırt eder:

1. Sözcük bağıntısının ya da adın yer değiştirmesi;
2. Gönderge bağıntısının ya da anlamın yer değiştirmesi;
3. Sözcükle konuşan bireyler arasındaki öznel bağıntının yer değiştirmesi;

Bunlar ikişer sınıf kapsar. Bu sınıfların her

biri de altbölümlere ayrılır. Böylece şu toplu görünüm elde edilir:

DIŞ DEĞİŞİMLER: Nesnel, mantıksal, öznel değiştirme.

DİLSEL DEĞİŞİMLER:

I. Sözcük bağıntısının ya da adın değişmesi.
   1) Birleşim, bağlılaşıklık, ses örneksemesi.
   2) Kısaltma (güdükleme, eksilti).

II. Gönderge ya da anlam bağıntısının değişmesi.
   1) Adlandırma (bileştirme ve türetme, amaçlı aktarım, değişmeceler).
   2) Aktarım (amaçsız).

III. Sözcükle konuşucular arasındaki öznel bağıntının değişmesi.
   1) Değişi.
   2) Uygunluk.

ÖRNEKSEMEnin kaynağında, iki gönderge arasındaki *bağıntı özdeşliği* vardır. Örnekseme, bir bükün, türev öbeğinin köken ya da kavramsal bir öbeğin anlam özdeşliğine dayandığında *özdeksel*dir. Özdeş işlevi (zaman, kip, durum [hal] olan sözcükler arasında ise *bağıntısal*dır.

İster özdeksel, ister bağıntısal olsun, örneksemenin üç türü vardır:

a) Biçimsel yeniden yapımlarda (türetme, bileştirme, bükünler) *birleşimsel örnekseme*;

b) Göndergeye, anlam ilişkisi aracılığıyla aynı dildeki (eşanlamlılık) ya da yabancı bir dildeki bir başka ada (anlam öykünmeleri; İngiliz-

ce *realize*'den örnek alınarak Fransızca *réaliser*' nin «anlamak, kavramak, farkına varmak, vb.» anlamında da kullanılması gibi) bağlanan bir ad verildiğinde ortaya çıkan *bağlılaşık örnekseme:*

c) *Ses örneksemesi,* sesler arasındaki benzerlikten ötürü ad değişimine yol açar: Bulaşma, yanlış kökenleme ya da kökensel yanılsama (bkz. s. 81).

KISALTMA iki biçimde ortaya çıkar:

a) *Güdükleme yoluyle kısaltma* (*otomobil* yerine *oto* demek gibi);

b) *Eksilti yoluyle kısaltma:* Bu tür kısaltmada bileşik bir deyimin öğelerinden biri atılır (Fransızca [pommes] *frites* «patates kızartması» ya da [ville] *capitale* «başkent» sözcüklerinde olduğu gibi).

ADLANDIRMA, bir kavrama yeni bir ad vermektir. Stern, amaçlı ve bilinçli olan adlandırmayla amaçsız aktarımı birbirinden ayırır Bu durumda şu türlü bir ayrım ortaya çıkar:

a) *Amaçlı «adlama»,* bileştirme ve türetme yoluyle yeni bir terim yaratıldığında görülür;

b) *Amaçlı ve soyut aktarım,* salt kavramsal olan eğretilemelerde görülür (*kartopu,* vb.);

c) Anlatımsal kökenli deyiş değişmeceleri: Arıksayış, abartma ve özel olarak da deyişsel eğretileme; bir de örtmece ve saraka.

AKTARIM: Amaçlı aktarıma karşıt olarak düzenli aktarım iki göndergenin görünüşündeki (bir defterin yaprakları), işlevindeki (bir ırmağın yatağı) ya da durumundaki (bir dağın eteği) özdeşliğe dayanır.

DEĞİŞİ, konuşan kişinin göndergeye bakış açısında ortaya çıkan bir değişiklikten doğar.

Bu durumda, konuşan kişi, göndergenin bazı özelliklerine ağırlık verir; ya nesnede her şeyden önce özdeği (bir mermer), ya bütünde parçayı (bir yelkenli) ya da üründe üretim bölgesini (Fransızca «bordeaux» = Bordeaux şarabı), vb. görür. Eski sözbilimin kapsamlayış ve düzdeğişmecesi bu bölüme girer.

UYGUNLUK, değişinin özel bir biçimidir ve göndergenin *yeni bir niteliğini* yakaladığımızda ortaya çıkar. Örneğin, değişi (kapsamlayış) yoluyle, Fransızca «cor» (av borusu), başlangıçta yapıldığı «corne» (boynuz)dan alır adını; sonraları kökensel nedenlilik silinir ve belli bir ses çıkarması, söz konusu nesnenin başlıca özelliği olarak görülür. Buradan da, «boynuz»la biçimsel ya da özdeksel ilişkisi bulunmayan «pistonlu boru», «avborusu» anlamı doğar. Darmesteter'in *zincirleniş*'diye adlandırdığı oluştur bu.

2. *Ullmann'ın sınıflandırması.* — *The Principles of Semantics* (Anlambilim İlkeleri) adlı yapıtında S. Ullmann, Stern'in saptadığı türleri daha da Saussure'cü bir göstergesel şemaya göre yeniden sınıflandırır.

Uygulama açısından biraz katı ve soyut olan bu sınıflandırma ince bir yalınlıkla üstün bir bulduruculuk değerini kaynaştırmayı başarır.

Ullmann, dilsel tutuculuk içgüdüsüne bağladığı tarihsel ve dil dışı değişimleri Stern gibi ayırt ettikten sonra ya ad aktarımı ya da anlam aktarımı görüldüğünü ve her durumda aktarımın ad ya da anlamların benzerlik ya da bitişikliği sonucu gerçekleştiğini ortaya koyar. Bir öbekte de karmaşık çağrışımlardan doğan kar-

ma değişimleri toplar. Böylece şu görünüm ortaya çıkar:

A) *Dilsel tutuculuk*tan doğan değişimler.

B) *Dilsel yenileştirme*den doğan değişimler.

I. — *Ad* aktarımları:
   a) Anlamlar arasındaki *benzerlik* yoluyle;
   b) Anlamlar arasındaki *bitişiklik* yoluyle.

II. — *Anlam* aktarımları
   a) Adlar arasındaki *benzerlik* yoluyle;
   b) Adlar arasındaki *bitişiklik* yoluyle.

III. — Karma değişimler.

	a Benzerlik	b Bitişiklik
I. Anlamlar	I a	I b
II. Adlar	II a	II b

Bu sınıflandırma anlamlamanın özelliklerini kapsar ve bunlara belirginlik kazandırır: Bir yanda gösteren (ad) - gösterilen (anlam) çiftkutupluluğu var; bir yanda da, her iki biçimiyle,

yani birleşik anlıksal imgelerin benzerlik ya da bitişikliğiyle oluşun ruhsal-çağrışımsal niteliği var.

Gerçekten de bir «şapka» bana şunları düşündürür:

I a. — «Başlık», «bere», vb.: Anlam benzerliği.

I b. — «Baş», «ceket», vb.: Anlam bitişikliği.

II a. — «Şaprak», «şaplak», vb.: Ad benzerliği (28).

II b. — ««Melon şapka», «silindir şapka» gibi kullanımlardaki «melon», «silindir»: Ad bitişikliği.

Ayrıca hem adı hem anlamı kapsayan karma çağrışımlar görülebilir; hem ad bitişikliği hem de anlam benzerliği sunan şapka > melon'da bu durum vardır. Daha karmaşık birleşimlere de rastlanabilir: şapka > bere > avcı, vb.

Psıkanaliz testlerini ya da ufak kâğıt oyununu bilenler olayın her zaman iki ad ya da iki anlam arasındaki benzerlik ya da bitişiklik yoluyle ortaya çıkan bir çağrışıma indirgenebileceğini göreceklerdir.

Demek ki Ullmann'ın şeması olanaklı bütün çağrışım türlerini, bunun sonucunda da bütün anlam değişimlerini kapsıyor.

I a. — ANLAMLARIN BENZERLİĞİ YOLUYLE AD AKTARIMI. — Anlamların benzerliği yoluyle ad aktarımı anlam değişimlerinin en sık rastlananıdır. Eğretileme bunun en yaygın türüdür.

---

(28) Örnekler Türkçeye uyarlanmıştır. Ç.N.

Anlamların benzerliği:

a) *Tözsel* (bir ağaç yaprağıyle bir defter yaprağı arasındaki biçimsel benzerlik; işlev benzerliği; durum benzerliği);

b) *Eşalgısal* (bir sesin bir renge, bir rengin bir kokuya, vb. benzetilmesi);

c) *Duygusal* (bir duygu somut bir nesneye benzetilerek nesnenin nitelikleri duyguya yakıştırıldığında: «Sıcak bir dostluk», «yumuşak huylu bir kimse» (29), vb.) olabilir.

Aktarım *dolaysız* da gerçekleşebilir, birtakım *örneksemeler aracılığıyle* de. Örneğin, Fransızca «polir» (parlatmak) argoda «çalmak» anlamını edindiği için, onun yerine, *eşanlamlı türeme* diye de adlandırılan bir oluş uyarınca, «nettoyer», «fourbir» eşanlamlılar dizisi kullanılmaya başlanmıştır.

Örnekseme bütün bir anlam alanının merkezi de olabilir; gezgin mutfak 1914'te Fransız asker argosunda «tank» diye adlandırılmış, fasulyeye «shrapnell» (şarapnel), fasulye ayıklamaya «mitrailler» (mitralyöz ateşi açmak) denilmiştir, vb.

Yabancı sözcüklerden öykünülerek yaratılan sözcükler de çoğu kez örneksemeye dayanır: İngilizce «hobby»den örnek alınarak yaratılan, «merak sarılan şey» anlamındaki Fransızca «dada» gibi. İngilizce «hobby», «hobby horse» (oyuncak tahta at)un eksiltili biçimidir.

Bütün bu durumlarda aktarımın nasıl aşamalı bir biçimde gerçekleştiği görülüyor: Önce, bir aktarım gerçekleşir, gezgin mutfak, tank

(29) Son örnek Türkçeye uyarlanmıştır. Ç.N.

olur (biçim benzerliği); sonra örneksemeye düşer iş: Şarapneller tanka göre ne ise gezgin mutfağa göre de fasulyeler odur; gezgin mutfak fasulye dağıtır, tank şarapnel (işlev benzerliği). Ama bu çağrışım tek başına ad aktarımını sağlamaya yetmez; ad aktarımının kaynağı birinci eğretilemededir.

Bu örneksemeli aşamalar anlamların benzerliği yoluyla gerçekleşen ad aktarımlarına özgü değildir, bütün öbür türlerde de karşımıza çıkarlar.

I b. — ANLAMLARIN BİTİŞİKLİĞİ YOLUYLE AD AKTARIMI. — Kapsamlayış ve düzdeğişmece anlamların bitişikliğinden doğan ad aktarımlarıdır. Bilindiği gibi bu değişmeceler bütün yerine parça, içeren yerine içerik, eylem yerine araç, vb. anıldı mı ya da bunun tersi oldu mu gerçekleşirler.

İki anlamın bitişikliği uzam, zaman ya da neden düzleminde görülebilir:

a) *Uzamsal bitişiklik:* Fransızca «bureau» (büro)da uzamsal bitişiklik vardır; çünkü önce «bure» (aba) örttüğü masayı adlandırır, sonra da masa, içinde bulunduğu odayı belirtir.

b) *Zamansal bitişiklik.* Fransızca «vêpres» (Hıristiyanların akşam duası) sözcüğünde zamansal bitişiklik görülür; çünkü dinsel tören, yapıldığı saatin, zamanın adını almıştır (Latince «vesper» = akşam).

c) *Nedensel bitişiklik:* Fransızca «fusil» (tüfek) de nedensel bitişiklik vardır; çünkü söz konusu silâh, ateşlemeyi sağlayan aracın adını almıştır («fusil» = çakmak taşı).

Bu öbeğe yalancı - eşalgısal anlamlar da gi-

rer: Bunlarda bir nesnenin biçimi bitişiklik yoluyle rengine, kokusuna, vb. bağlanır.

II a. — ADLARIN BENZERLİĞİ YOLUYLE ANLAM AKTARIMLARI. — Ses bulaşması ve kökensel yanılsama (bkz. s. 80) adların benzerliği yoluyle gerçekleşen anlam aktarımlarıdır.

Fransızca «recouvrer» (yeniden elde etmek), «recouvrir» (yeniden kapamak, her yanını kaplamak, örtmek) ile ya da «fors - bourg» (kasabanın dışında), «faux bourg» (yalancı kasaba) > «faubourg» (dış mahalle, varoş) ile karıştırılınca anlam da bozulur. Bu bozulma gerçek bir aktarıma kadar varabilir.

II b. — ADLARIN BİTİŞİKLİĞİ YOLUYLE ANLAM AKTARIMLARI. — Eksiltiyle sözdizimsel bulaşmanın kaynağı, aynı bağlamda yan yana bulunan iki ad arasındaki çağrışımdır.

Fransızca «ville capitale», «capitale» (başkent) olunca, «ville» (kent) sözcüğü «capitale»e çok sıkı bir biçimde bağlı olduğu ve «capitale» de onu kendiliğinden anımsattığı için kullanılmayabilirdi artık.

Aynı yoldan, Fransızca «pas» (adım), «point» (nokta) sözcükleri olumsuzluk öğesi «ne» ile birlikte kullanıla kullanıla olumsuzluk anlamı edinmişlerdir.

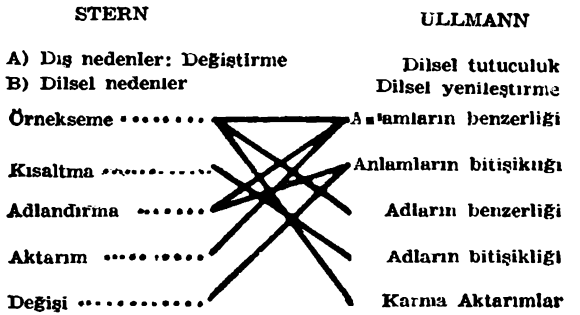
III. — KARMA AKTARIMLAR. — Aktarımlar her zaman bu denli yalın bir biçimde gerçekleşmez; bunların birçoğu —yukarda örnek olarak ele aldıklarımızın da bir bölümü— karmaşık bağıntılara dayanır. Bu bağıntıların sınırını belirlemek her zaman kolay değildir.

Fransa'daki bazı lehçelerde «cuisine» (mutfak) yerine «hôtel» (otel) sözcüğünün kullanılması, ilk bakışta aktarımın, anlamların uzamdaki bitişikliğinden doğduğu, bütünün parça yerine geçtiği sanısını uyandırabilir; oysa aktarım örneksemeli bir aşamadan geçer (s. 58) ve ilk elde «maison» (ev), «cuisine»in yerini alır.

Fransızcada «un beaujolais», bir bardak Beaujolais şarabı anlamına gelir: Burada «verre» (bardak) ile «vin» (şarap), «vin» ile «beaujolais» adları arasındaki sözdizimsel bitişiklikten doğan çifte bir eksilti vardır. Aynı zamanda bitişik iki anlam arasındaki çağrışımda çifte bir düzdeğişmece de görülür (içeren - içerik, yer - ürün).

Böylece karma birleşimlerin rastlanabilecek bütün türlerine rastlıyoruz. Anlamsal öykünmelerin kaynağı çoğu kez çifte bir çağrışımsal birleşimde, hem adların hem de anlamların benzerliğinde. İngilizce «realize»den öykünülerek Fransızca'da «anlamak, kavramak, farkına varmak» anlamında da kullanılan «réaliser»de olduğu gibi İngilizce «undesirable alien» (istenmeyen yabancı)in önce öykünmeli, sonra da eksiltili biçimiyle Fransızca'da kullanılan «indésirable»de de aynı duruma rastlanır.

Böylece Ullmann'ın sınıflandırması anlam değişimlerinin tümünü de hem çok yalın, hem de oluşun ruhsal - çağrışımsal ve işlevsel özelliğini vurgulayan bir çerçeve içinde toplar. Yazarında belirttiği gibi bu sınıflama başka her türlü şemayı içine alabilir. Örnek olarak, Ullmann'ın sınıflandırmasıyle Stern'inki arasındaki bağımlılığı gösterebiliriz *(The Principles of Semantics*'ten aktarıyoruz):

Eski sözbilimin bütün değişmeceleri bu çerçevede yer alabilir.

Sözcük testlerinin ruhbilimsel sınıflandırmaları için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Bilindiği gibi bu testlerde deneyi yapan kimse bir sözcük atar ortaya, buna deneğin bir başka sözcükle karşılık vermesi gerekir. Ruhbilimciler binlerce deneğin yanıtlarını sınıflandırmışlardır. Bu soruşturmalar dilbilimci için çok ilginçtir. Çünkü oluşun çağrışımsal niteliğini, çağrışım türlerini olduğu gibi bunların çeşitli toplumsal ya da biyolojik öbeklerdeki görece sıklık ve değişmezliklerini de ortaya koyarlar.

İşte, örnek olarak, Woodrow ile Lowell'in hazırladığı ve bin erişkinle bin çocuğun yanıtlarına dayanan çizelge (30).

(30) WOODROW and LOWELL, Children's association frequency tables (Çocuklardaki Çağrışım Sıklık Çizelgeleri), **Psych. Monogr.**, 1916, 22, no 97.

ERİŞKİNLERDE VE ÇOCUKLARDA SÖZCÜK ÇAĞRIŞIMLARININ ÇEŞİTLİ TİPLERİNDEKİ GÖRECE SIKLIKLAR
(WOODROW ve LOWELL, 1916)

Sınıflar	Örnekler (31)	Görece Sıklıklar	
		Erişkinler	Çocuklar
		%	%
Eşbağımlılık	Table-chair ; deep-low ; house-barn.	10,9	6,0
Aykırılık	Dark-light ; sickness-health ; deep-shallow.	10,6	1,3
Benzerlik	Dark-black ; sickness-illness ; mountain-hill.	8,9	8,6
Üstbağımlılık	Table-furniture ; music-sound ; house-building.	7,6	3,7
Sıfat-ad	Deep-hole ; soft-bed ; house-building.	6,9	11,2
Eylemler	Table-eat ; dark-see ; music-play.	6,4	10,2
Bitişiklik	Table-dish ; dark-night ; sickness-doctor.	6,0	15,3
Ad-sıfat	Music-sweet ; mountain-ligh ; house-big.	4,3	7,8
Neden-sonuç	Sickness-death ; lamp-light ; bath-clean.	2,5	1,9
Bütün-parça	Table-leg ; music-notes ; mountain-rocks.	2,1	3,6
Ortaçlar	Music-singing ; eating-drinking ; chair-sitting.	1,9	0,9
Bağımlılık	Music-song ; sikness-fever ; fruit-apple.	1,6	2,1
Parça-bütün	Fruit-tree ; foot-limb ; soldier-army.	1,1	0,4
Özdek	Table-wood ; needle-steel ; lamp-glass.	1,0	0,9
Eylem-nesne	Eating-bread ; wish-fairy ; hammer-nails.	0,9	1,7
Bütünleme	Table-cloth ; wish-bone ; spider-web.	0,77	1,04
Sonuç-neden	Sleep-tired ; hungry-appetite ; afraid-burglar.	0,4	0,5
Ad-yüklem	Mountain-height ; butterfly-beauty ; eagle-flight.	0,25	0,05
Yarımuyak	Table-able ; dark-mark ; short-sport.	0,07	0,43
Zamirler	Women-she ; stomach-mine ; thirsty-me.	0,05	0,22
Çeşitli		4,7	5,5

Tablo. — 1

(31) Yazar aktardığı çizelgedeki İngilizce sözcükleri olduğu gibi bırakmıştır. Dilden dile çağrışımsal özellikler büyük değişmeler gösterdiğinden biz de aynı yolu izliyoruz. Ç.N.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ANLAM DEĞİŞİMLERİ :

DEĞİŞİM NEDENLERİ

Anlam değişir: Çünkü mantıksal ya da anlatımsal amaçlarla bir kavrama bilinçli olarak bir ad verilir; nesneler *adlandırılır.*

Anlam değişir: Çünkü çağrışımlardan biri ikincildir (bağlamsal anlam, anlatımsal anlam, toplumsal değer) ve yavaş yavaş temel anlama doğru kayarak onun yerini alır; anlam *evrim geçirir.*

İlk durumda bireysel, bilinçli ve kesintili bir değişim görülür; ikinci durumda ise toplumsal, bilinçsiz ve aşamalı bir değişim gerçekleşir. Sözcüğün anlamıyle değerlerini oluşturan anlıksal çağrışımların yapısındaki bir değişiklikten doğar her iki durum da

Bu şema (bkz. s. 41), değişimlerin dolaysız nedenlerini inceleyeceğimiz şu sırada anımsanmalıdır.

I. — Adlandırma

Dil, mantıksal ve anlatımsal nitelikli ikili işlevini (bkz. s. 37) adlandırma yoluyle yerine getirir.

Daha önce bir adı olmadığı ya da adı işlevini kötü yaptığı için bir nesne bir ad aldığında *mantıksal adlandırma* olayı ortaya çıkar.

Bir şeyi belli bir görünüşüyle yansıtmak amacıyle bir ad yaratıldığında ise *anlatımsal adlandırma* olayıyle karşılaşırız.

Öte yandan, bildirişimi daha verimli kılmak için de sözcükler yaratılır. Sözcüklerdeki bir bölüm atıldığı ya da sözcükler güdüklendiği zaman bildirişim daha *tutumlu* olur; karışıklığa yol açabilecek sözcükler atıldığı ya da bu sözcüklerin yerine başkaları kullanıldığında ise bildirişim daha *açık seçik* olur.

1. *Mantıksal adlandırma.* — Mantıksal adlandırmanın bir türü —bunu gördük (bkz. s. 42)— anlam değişimidir; bir şeye, çağrışım yoluyle bağıntı kurulan bir başka şeyin adı verilir: Çağrışımsal bağıntı eğretilemede nesnelerin benzerliğine, kapsamlayış ve düzdeğişmecede ise bunların bitişikliğine dayanır.

Halk adlandırması denilen adlandırmanın değişmez biçimlerinden birini oluşturur *eğretileme.*

Özelikle bitkiler, hayvanlar, araçlar ad alıp verirler birbirlerine: Denizler köpek. gergedan, kedi, kaz, ördek doludur (köpekbalığı, denizgergedanı, denizkedisi, denizkazı, denizördeği); bahçelerde, kırlarda köpekayası, aslanağzı, aslanpençesi, taşvanpaçası bulunur; işlikte keçitırnağına rastlanır (32).

İnsan vücudu bu mantıksal eğretilemelerden pek çoğunun kaynağıdır: Bir köprünün başı, bir testerenin dişleri, bir masanın ayakları, bir ırmağın ağzı, bir çıkrığın kolu. bir iğnenin gözü, vb. (33).

---

(32) Bu örnekler Türkçeye uyarlanmıştır. Ç.N.

(33) Bu örneklerle aşağıdakilerin bir bölümü Türkçeye uyarlanmıştır. Ç.N.

Somut nesnelere ya da somut oluşlara bağlanan soyut kavramların adlandırılmasında da bu tür eğretilemeler önemli bir yer tutar: Fransızca «penser» (düşünmek) Latince *pensare* (tartmak)den gelir; Fransızca «esprit» (ruh) soluk (Latince *spiritus)* demektir; «comprendre» ise bir bağıntılar dizgesine katmak, birlikte ele almak (Latince *comprehendere)* demektir, vb.

Bütün bu durumlarda adlandırma nedenlidir; başlangıçta, sık rastlanmayan bir varlığı ya da az kullanılan bir nesneyi belirtmek söz konusudur; varlık ya da nesne kendisine benzeyen ve daha iyi bilinen bir varlık ya da nesneye bağlanır: «Keçitırnağı», bir keçinin tırnağına benzeyen bir araçtır, vb. Aynı biçimde, soyut kavramları göz önüne getirmek güçtür. Onun için, bunlar da somut işlemlere benzetilir.

Kapsamlayış ve düzdeğişmecede nesneye ilişkili bulunduğu bir başka şeyin adı verilir: Bütün ve parça, üretim bölgesi ve ürün, araç ve eylem, vb.; aktarım aynı zamanda kaynağını bir eksiltiden alır.

2. *Anlatımsal adlandırma.* — Mantıksal adlandırma, nesneyi varlığı bakımından tanımlayan *nesnel özellikleri* (biçim, işlev, bağıntılar, vb.) gerçekleştirip eylemli kılarak betimler; anlatımsal adlandırma ise onu, konuşan kişiye göre belirtir ve konuşucunun nesneye yüklediği duygusal, isteksel, sanatsal ve törel *değeri* dile getirir.

Nesneyi yalnızca belirlemek söz konusu değildir, aynı zamanda anlamı renklendiren (bkz. s. 37) kavram dışı değerleri de anlatmak söz konusudur.

«Keçitırnağı» belli biçimde bir araçtır; «keçi» belli bir ruhsal özelliği olan kimseler için kullanılır; ama ikinci örnekte bir de alaya alma ve küçültme amacı belirir.

Bu anlatımsal değerlerin kendileri bakımından ele alınarak incelenmesi deyişbilimin alanına girer. Ne var ki anlambilim de bunları bilmezlikten gelemez. Çünkü anlatımsal değerler, evrimleri ve başlangıçtaki nedenliliklerinin silinmesi (bkz. s. 45) dolayısıyle anlam değişimlerine yol açarlar.

Sanatsal ya da törel değerlendirme bu türlü adlandırmanın başlıca kaynağıdır: Bazan eğretileme yoluyle gerçekleşir bu («şekerim», «inek», «deve», «kaz», «eşek» vb. kullanımlarda), bazan da duygusal nitelikte küçültmeli ya da büyültmeli yapımlarla. Bütün bu durumlarda oluş hep ruhsal-çağrışımsaldır: Küçültme incelik, sevimlilik ya da tam tersine güçsüzlük, bayağılık düşüncesini uyandırır; büyültme ise güçlülük ya da kötülük, gudubetlik ya da çirkinlik kavramını anımsatır.

Halk bilincinde kökleşmiş olan aşağılama, horlama ve yerme içgüdüsü bu aktarımlarda önemli bir yer tutar (34).

Gündelik dilde ve argoda eğretilemelerin (Fransızca «tête» = «kap» gibi) ne türlü bir yeri olduğu iyi bilinir.

Çoğu kez, yabancı dillerden alınan sözcüklerde evrensel denilebilecek bir yabancı düşmanlığının izleri görülür: Fransızca «juif» (Yahudi = cimri, kazanç hırsıyle yanıp tutuşan kimse),

(34) Yazarın burada değindiği «içgüdü»nün varlığı tartışılabilir. Ç.N.

«grec» (Yunanlı=hileci, vb.), «bicot» *(arbico< arbi* «Arap», «Kuzey Afrika yerlisi»: kötüleyici terim), «chinois» (Çinli=tuhaf davranışları olan, güvensizlik uyandıran kimse) (35) bu sözcüklerdendir; «slave» köken bakımından «tutsak» demektir (bkz. Ortaçağ Latincesinde *slavus* > *sclavus* < Fransızca *esclave).* Nesneler de çoğu kez geldikleri yerin izini taşırlar: Fransızca «hablen» (yüksekten atmak) İspanyolcada «konuşmak», Fransızca «rosse» (eskiden «kötü at»; sonradan «kötü kimse») Almancada «at» anlamına gelir yalnızca. Buna karşılık, moda ve snoplık bazı sözcüklerin değerini artırabilir: Fransızcaya İngilizceden aktarılmış «lunch» (ayakta yenen hafif yemek), «five o'clock» (saat beş çayı, kahvaltısı), «surprise partie» (gençlerin, içlerinden birinin evinde yaptıkları danslı gece ya da öğleden sonra toplantısı) gibi.

3. *Bilinçaltındaki coşkusal güç.* — Anlatımsal yapımlar, anlam değişimlerinde duygusallığın tuttuğu önemli yeri ortaya koyarak anlamlamanın işlevsel incelemesini doğrular. Dilin ikili bir işlevi vardır: Dil hem mantıksal bildirişim aracıdır, hem de anlatım aracıdır; bütün anlambilimciler bu özelliği belirtirler: Wundt, Bréal, Erdmann, Ogden ve Richards, Bally, Esnault, Delacroix, F. Paulhan, Stern, Ullmann, vb.

Her türlü büyük coşkuda, kızgınlık, aşk, coşkunluk, vb. de beklenmedik sözcükler, öz-

(35) Açıklamaları biz ekliyoruz. Bunlardan özellikle «grec»e ilişkin olanları başka dillerde de rastlanan ve kınayıcı bir değer yargısı taşıyan bir yığın anlam destekler ve doğrular. Bu anlamlar düşmanlıkla ilgisiz nesnel gözlem ürünüdür. Ç.N.

gün benzetiler kendiliklerinden çıkıverirler ortaya; tutku ve esinlenme deyişsel varatımın başlıca kaynaklarıdır.

Freud'un saptadığı yanılgıların da, psikanalizdeki sözcük testlerinin de incelenmesi dildeki coşkusallığın bilinçaltı özelliğini gösterir; sözcükler yalnız coşkularımızı dile getirmezler, odaklaşmamış, belli bir nokta çevresinde yoğunlaşıp belirginleşmemiş, çoğunlukla bilinç dışı, hattâ bireysel ya da toplumsal yasaklamalarla geri itilmiş takınaklarımızı da belirtirler.

H. Sperber (36) bu bilinçaltı coşkuşal gücü anlam değişimlerinin başlıca kaynaklarından sayar.

Her toplulukta, çevreye, çevredeki etkinliğe ve çeşitli durumlara bağlı ayrıcalıklı konular, «düşünce alanları» vardır. Bunlar her zaman toplumsal bilincin ardında yer alarak düşünceleri renklendirir (bkz. s. 101).

4. *Tabular ve örtmeceler.* — Sözcük bir çağrışımlar karmaşasıdır. Örneğin, Fransızca «vérole» (frengi) sözcüğü yalnızca belli bir hastalığı canlandırmaz anlıkta, hastalığın genellikle alındığı koşulların tümüyle kamuoyundaki kötü ve aşağılayıcı yargıları da anımsatır. Bundan ötürü de başka sözcükler aranır: «mal italien» (İtalyan hastalığı), «avarie» (bozulma, zarar görme) gibi. Bütün bu sözcükler kötü çağrışımı bir süre etkisiz kılarlar.

Utanma duygusu her türlü açık saçık ya da iğrenç imgeyi kullanmamızı önler. XVII. yüzyıl

(36) H. Sperber, **Einführung in die Bedeutungslehre** (Anlambilime Giriş), Leipzig

Fransa'sında Presyözler (37), kötü çağrışımlarından ötürü nice sözcükleri kullanmaz olmuşlardı. Kıraliçe Victoria dönemindeki (38) İngiltere'de de benzer bir duygunluk görülür. Çok daha yakın bir geçmişte altı kişilik bir Amerikan orkestrasının «seks» sözcüğünü anımsatan «sekstet» (altılı) adını bırakarak «kentet» (beşli) adını aldığı söylenir.

Birtakım kötü çağrışımlardan da toplumsal incelik gereği kaçınıldığını biliriz. Asılmışın evinde ipten söz edilmez. Ölen bir kimse için «merhum» ya da «rahmetli» denir.

Örtmece diye adlandırılan bu gibi sözcükler her zaman ruhsal - çağrışımsal bir oluşa dayanırlar; ama özel nitelikli bir oluştur bu, çünkü bu durumda söz konusu olan, bir çağrışımı nedenli kılmak değil, tam tersine onu ortadan kaldırmaktır.

Bu alanda baş vurulan en yaygın yöntemlerden biri sözcüğün yerine, anlatımsal değerden yoksun bilimsel bir terim kullanmaktır: «Dışkı» gibi.

Örtmece, anlam değişimlerinin çoğuna baş vurur. Dolaylama yoluyle «yüznumara»ya Fransızca'da «petit coin», «cabinet» ya da «lieux d'aisance» denir; düzdeğişmece ve kapsamlayış yoluyle, yasaklanan şey bitişik şeylere bağlanır: Fransızca «garde-robe», «lavabo», «téléphone» gibi. Buna karşılık, nedenliliği güçlendirebileceği için eğretilemeye daha az baş vurulur.

Buna karşılık, İngilizceden aktarma «wa-

(37) Fransa'da, dil ve duygu bakımından aşırı bir incelik ve yapmacıklı bir özen duygusuna kapılan salon hanımlarına 1656 yılına doğru Presyöz (Précieuse) denilmiştir. Ç.N.

(38) 1837 - 1901 dönemi. Ç.N.

ter-closet» gibi yabancı sözcüklerde nedenlilik bütün bütün silinir.

Ayrıca, söz konusu çeşitli değişmeceler eksilti, kısaltma ve güdüklemeyle birlikte de görülebilir; bu durumda, örneğin «water-closet», «W.C.» olur. Böylece, durmadan oluşan çağrışımı önlemek için hep yeni yeni sözcükler yaratılır.

*Tabular*ın kökeni başkadır. Burada söz konusu olan, yalın bir çağrışım değildir, adın nesneye özdeş kılınmasıdır: Şeytanın adı şeytanın kendisi sayılır. Mantık öncesi düşünce biçimlerine dayalı olan ilkellerin dillerinde, dilsel tabular bütün kutsal ve tehlikeli şeylerin adlarının anılmasını yasaklar. Bunlar, kullanmakta olduğumuz dillerde pek çok iz bırakmıştır. Bugün bile Fransa'nın birçok kırsal bölgesinde tilkinin ya da çakırdoğanın adı anılmaz, «hayvan», «o», «şu» anlamına gelen sözcükler kullanılır.

Bir başka yöntem de tehlikeli ruh ya da hayvanı bir sevgi adıyle anarak yatıştırmaktır. Örneğin, etobur memeli küçük hayvan Fransızcada «belette» (güzel hanımcık), İtalyancada «donnola» (küçük hanım), Rumencede «nevasta» (nişanlı kız), İsveççede «jungfru» (genç kız) diye anılır (39). Bütün bunlar, benzerleri Almancada, İngilizcede, Dancada, İspanyolcada, Portekizcede, vb. de bulunan örtmecelerdir.

5. *Konuşmada tutumluluk.* — En az çaba ilkesinin koşullandırdığı «konuşmada tutumluluk» anlam değişimlerinin bir başka kaynağıdır.

Konuşurken, bildirişim için gerekli olmayan her şeyi atarız.

(39) Türkçede aynı hayvana «gelincik» denildiğini belirtelim. Ç.N.

Bu oluşun en yaygın biçimi *eksiltidir*. Bu yoldan Fransızca «ville capitale», «capitale» (başkent) olur; «italik basım harfleri» yerine «italikler» denir.

Eksilti, bağlamla ilişkilidir; bir kent, bir Fransız kenti söz konusu olduğu ölçüde «capitale» Paris'i belirtir; görüldüğü gibi sözcüğün bağlamsal anlamlarından biridir bu (bkz. s. 41), ama bağlamda yer aldığından bu anlamı açıktan açığa belirtmeğe gerek yoktur.

Tutumluluk doğrudan doğruya sözcüklere de yönelebilir: Bu durumda *güdükleme* olur. Fransızcada «véhicule automobile» (özdevinimli taşıt) «automobile» olmuş, oradan da «auto»ya geçilmiştir; «cinématographe», «cinéma» ve «ciné» biçimini almıştır.

Teknik dillerin gelişmesi «Unesco», «Uno», «Shape» türünden kısaltmalara yol açmıştır. Bunların nereden çıktığını kesin olarak artık kimse bilmemektedir; ama her biri gerçek bir ad değeri kazanmış bulunuyor. İngilizce, bu türlü adlandırmayı, tanınmış bir kimseyi ad ve soyadının ilk harfleriyle anacak kadar ileri götürmüştür.

Eksilti, güdükleme, kısaltma kaynağını dar çevrelerin dillerinden alır. Bu çevrelerin dillerinde söz konusu olguların bağlamı sınırlanır; Fransızcada «labo» sözcüğü ancak aynı laboratuvara giden kimseler arasında kullanılabilir. Sonra toplumsal bağlamlı anlam gelişip dar çevrenin sınırlarını aşarak temel anlamı değiştirebilir (bkz. s. 45).

6. ***Bildirişimde açık seçiklik; eşadlı çatışmaları.*** — Dilde aynı kavramın birçok adı ola-

bileceğini (eşanlamlılar) ve aynı adın birçok kavramı anlatabileceğini (eşadlılar) gördük. Bu çokanlamlılık bildirişimi aksatmaz. Çünkü sözcük konuşmada, anlamını belirli kılan bir bağlam içindedir her zaman. Onun için de, «Şile bezi» ile «salgı bezi» ya da «kurt kuzuyu yedi» ile «kirazdan kurt çıktı» gibi kullanımlar birbirinde karışmaz (40).

Ama bazan ses ve anlam evriminin rastlantıları, aynı bağlamda anlamları birbirine karışan biçimler yaratabilir. O zaman *eşadlılar çatışması* ve çarpışması olur. Bu durumda dil tepki göstererek sözcüklerden birini yenilemeye yönelir.

Gilliéron, artık klasikleşmiş olan bir incelemede bu olgunun önemini ortaya koymuştur.

Gaskoncada ses evrimi kedi (cattus > gat) ile horoz (gallus > gat)u eşadlı durumuna getirince, horozu belirten sözcüğün yerini nasıl «bigey» (papaz yardımcısı) gibi anlatımsal kökenli bir sözcüğün aldığını göstermiştir bu bilgin (alaycı köylüler papazı tavukların ortasında duran horoza benzetmişlerdir).

Kedi ve horoz bağlamsal karışıklıklara, anlam belirsizliklerine yol açmadan aynı adla anılamazlardı. Birinden biri yitip gidecekti. Alaylı bir biçimde söylendiği gibi, Gaskoncada kedi horozu öldürmüştür.

Hiç kuşku yok ki —tanıtlanması her zaman kolay olmasa da— bu eşadlı sözcük çatışmaları pek çok anlam değişimine yol açmıştır.

Eski Fransızcada örneğin «amer» (sevmek) ve «esmer» (değer biçmek, saymak) eylemleri

(40) Örnekler Türkçeye uyarlanmıştır. Ç.N.

vardı. Biçimsel yapı ve ses evrimi bunları, söylenişleri aynı olan «aimer» ve «e(s)mer»ye dönüştürmüştür. Saygı aşkın öğeleri arasındadır; adların ve anlamların benzerliği ister istemez bir eşadlı çatışması doğuracaktı. Bu durum, ortaçağda çok tutulan bir deyiş yönteminden ötürü büsbütün karışıklığa yol açıyordu: Çünkü ortaçağda bu sözcükler yazınsal bir kalıpta sürekli olarak bir araya geliyordu: «(il)ame et esme» (seviyor ve sayıyor); sonunda eşadlılık «e(s)mer»yi ortadan kaldırdı, sözcüğün yerini bilgin dilindeki eşili «estimer» aldı.

Latince *mulgere* (sağmak) ile *molere* (öğütmek) de Fransızcada tek biçime dönüştüğünden («moudre») «sağmak» anlamına yeni bir ad verildi: «traire».

Fransızcada «les héros» (kahramanlar) ile «les zéros» (sıfırlar)nun eşadlılığa varması (lezero) h'nın solukluya dönüşmesine yol açmıştır. Buna karşılık, «les héroïnes» (kadın kahramanlar) «lezeroin», «l'héroïsme» (kahramanlık) «leroism» biçiminde söylenmektedir bugün de.

Anlam değişimlerinde *ses aşınması*nın tuttuğu yeri gösteren gene Gilliéron'dur (41): Fransızcada arıyı belirten ilk sözcük «é» (< Latince *apem)* biçimini alınca, çok kısa olduğu ve söz zincirinde belirsizleştiği için yerini bazı bölgelerde Provansça «abeille»e, bazı bölgelerde küçültmeli «avette»e, bazı bölgelerde de «mouche à miel» (bal sineği), «mouche» (sinek), «mouchette» (sinekçik) gibi eğretilemelere bırakmıştır.

(41) J. Gilliéron, **Généalogie des mots qui désignent l'abeille** (Arıyı Belirten Sözcüklerin Soyu), Paris, 1918.

Anlam aktarımı yoluyle adlandırma, bile bile ve belli amaçlarla bir kavrama bir anlam yükleyen konuşucu bireylerin bilinçli eylemidir. Dil içinde kendiliklerinden gerçekleşen anlam kaymaları ise bambaşka olgulardır (bkz. s. 47).

Bunların birçok nedeni vardır:

1. *Göndergenin evrimi.* — Fransızca «fusil» sözcüğü adını çakmaktaşından alır; ne var ki kapsülle, yayla, sıkıştırılmış havayla işleyen silâhları bugün de aynı sözcükle belirtiyoruz: Nesnenin kendisi değişmiştir, ama adı olduğu gibi kalmıştır.

Tekniklerin, kurumların, törelerin evrimi böylece pek çok anlam değişimine, hiç değilse gösterenle onun kavramsal içeriği arasındaki bağıntıların değişmesine yol açar. Çünkü tüfeği tüfek yapan işlevidir ve bu işlev değişmemiştir. Onun için, burada sözcüğün dar anlamıyle bir değişim olup olmadığı sorulabilir. Bu da, kökensel nedenliliğin bulanıklaşmasından doğan göstergenin nedensizliğinin bir sonucudur. Silâhla taş arasındaki bağıntı silinince tüfek yalnızca belli bir biçimi olan ateşli bir silâh durumuna girer. O zaman da hava sıkıştırmalı bir tüfekten söz edilebilir. Eskiler bu değişmeceye kaydırma derlerdi, Darmesteter unutma diyor: Bu görüş daha doğru.

Bu olgudan doğan anlam ovnamaları üç türlüdür:

a) *Göndergenin niteliğindeki değişim.* — Tekniğin birçok ürününde bu durum görülür. Fransızca *fusil* (tüfek) çakmaktaşlı bir silâhı,

papier (kâğıt) bir papirüs yaprağını belirtmez artık; aynı biçimde ve genel bir düzlemde, *kıralık, evlenme, parlamento* da eskiye oranla değişmiş bulunuyor.

b) *Göndergeye ilişkin bilgimizdeki değişim.* — Bilim, gerçeğin yeni görünümlerini bulup sunar bize. Yeni terimler yaratmadığında, var olan sözcüklerin içeriği değişir. *Elektrik* anlayışımız artık Franklin'inki değil; *atom* anlayışımız Pythagoras'ınki, hatta Berthelot'nunki değil; ama bu sözcükleri kullanıyoruz. Güneşin *doğduğunu* ve *battığını* söylemeye devam ediyoruz.

c) *Göndergeye karşı öznel tutumumuzdaki değişim.* — Durumlara, deneyimlere, alışkanlıklara, propagandaya göre siyasal bir öğreti, suçlu çocuklar, boşanma, vb. konulardaki düşüncelerimiz de değişir. Bunun sonucunda, sözcüklerin yalnız duygusal değeri değişime uğramakla kalmaz, kavramsal içeriği de değişir.

Soyutlamanın en yüksek düzeylerinde bu durum özel bir önem kazanır. Göndergesel tabanlarıyle ilişkisi kalmayan kavramlar (bkz. s. 117) sürekli bir dalgalanma içindedir bu düzlemde.

Demokrasi ya da *Özgürlük* gibi sözcüklerin değeri üstüne yakınmalar anlamsal eleştirinin beylik konularındandır. Gerçekte, bunlar kuşaktan kuşağa, çevreden çevreye, özellikle de ülkeden ülkeye değişen sözcüklerdir. Çeviriciler oldukları gibi bırakmalıdır bu sözcükleri: Tıpkı «mujik» vb. için yaptıkları gibi.

2. *Kökensel nedenliliğin bulanıklaşması.* — Yukarda (bkz. İkinci bölüm) ayrıntılı olarak, başlangıçtaki «testa» (kap) imgesinin Fran-

sızcada silinmesiyle, «chef»in yerini alan yeni bir sözcüğün doğduğunu gördük. Deyişsel değerlerin böylece anlama dönüşmesi anlamsal evrimin en önemli kaynağıdır. Bu oluş, anlamlarını zayıflatarak sözcüklerin çoğunu etkiler. Örneğin, Fransızca *géhenne* (cehennem, işkence)den türeme *gêner* eylemi —Racine'de anlam henüz zayıflamamıştır— benzer bir oluşla yavaş yavaş bugünkü «sıkıntı vermek», «rahatsız etmek» anlamını edinmiştir. Aynı biçimde, *korkunç* sözcüğü de birçok kullanımda korkunç olmaktan çıkmıştır artık.

3. *Toplumsal katmanlaşma.* — Dil dediğimiz şey dil durumlarından oluşur: Tona, türe, çevrelere özgü diller vardır (bkz. İkinci bölüm).

Özellikle toplumsal çevre dillerinin her biri, çevrenin ekin, yaşama türü, daha da önemlisi, iktisadî ve teknik etkinliğine göre değişen ayırıcı özellikler taşır. Meillet'nin deyimiyle (42) dilde *toplumsal katmanlaşmalar* görülür.

Genel bir anlam taşıyan birtakım sözcükler toplumun ortak malıdır. Kimi sözcüklerin ise birçok bağlamsal anlamı vardır: Bu türlü sözcüklere daha sık rastlanır. Söz konusu bağlamsal anlamların her biri çeşitli çevrelerde ayrıcalıklı bir yer tutar. Birtakım sözcükler ise yalnızca belli bir çevreye özgüdür. Genellikle teknik alanına giren bu sözcüklerin *özel* bir anlamı vardır.

Bir çevreden öbürüne geçerken sözcüğün anlamı değişir. Hattâ bu «toplumsal aktarma-

---

(42) A. Meillet, Comment les mots changent de sens (Sözcükler Nasıl Anlam Değiştirir), **Année Sociologique** dergisi, 1905 - 1906

lar» Meillet'ye göre «anlam değişiminin başlıca ilkesi»dir. Aktarma çift yönlüdür; özel bir sözcük bütün toplumca benimsenebilir; buna karşılık, genel bir sözcük bir çevreye özgü duruma girebilir; bu da sözcüğün o çevredeki özel bağlamsal anlamını billûrlaştırır. Sözcük *genelleşir* va da *özelleşir*.

Fransızca «arriver» (varmak, gelmek, erişmek) başlangıçta bir gemicilik terimiydi ve «kıyıya ulaşmak» anlamına geliyordu. Sonra deyişsel bir değerle genelleşti. Derken deyişsel değer silindi ve sözcük, yalnız kıyıya değil, herhangi bir yere varmak, gelmek, erişmek anlamını edindi. Görüldüğü gibi, sözcüğün toplumsal alanının yayılması demek olan genelleşmede çoğunlukla bir anlam *genişlemesi*, gönderge alanının yayılması (bkz. s. 40) söz konusudur; buna karşılık, *özelleşme* bir anlam *daralmasına* yol açar.

Fransızca «pondre» (yumurtlamak), «couver» (kuluçkaya yatmak), «muer» (deri ya da tüy değiştirmek), «traire» (sağmak) dizisi iyi bilinen bir toplumsal özelleşme örneğidir. Kökenleri bakımından bu sözcükler birer genel anlam taşır: «Koymak» (Latince *ponere*), «üzerine yatmak» (Latince *cubare*), «değişmek» (Latince *mutare*) ve «çekmek» (Latince *trahere*); «yere bir yumurta bırakmak, yumurtlamak», «ineğin memesini çekmek, sağmak», vb. bağlamsal anlamlar *kırsal bölgelerde* ayrıcalıklı bir durum içinde bulunduklarından temel anlamı silmişlerdir.

4. *Bulaşma.* — İki sözcük bir arada bulunduğunda birbirini etkileyebilir; bu durumda *bulaşma*dan söz edilir.

Bulaşma, iki sözcüğün bazı tümce kuruluş-

ları içinde rastlaşmasından ötürü *sözdizimsel* kökenli olabilir.

Örneğin, Fransızca «rıen», «pas», «point», «personne» köken bakımından olumsuz sözcükler değildir. «Personne» (hiç kimse) bir «kişi» dir, bugün de «tanıdığım bir kimse» anlamında «une personne de ma connaissance» denir. «Rien» bir «şey»dir; eski Fransızcada «la rien que j'aime le plus au monde» (dünyada en sevdiğim şey) denirdi. Ama bu sözcükler çoğunlukla olumsuz tümcelerde kullanıla kullanıla, önce dilbilgisi uyarınca olumsuzluk öğesi «ne»den ayrı kullanılamaz olmuşlar, sonra da halk dilinde büsbütün olumsuzluk anlamı edinerek «j'ai rien fait» (bir şey yapmadım), «je sais pas» (bilmiyorum) vb. gibi tümcelerde kullanılmaya başlamışlardır.

Bulaşma *ses* kökenli olabilir; bu durumda, halk söyleyişindeki ulama yanlışlarıyle ündeşlerde olduğu gibi iki biçim arasında *karışım* denilen olgu ortaya çıkar.

Bunların bazısı dile de girebilir. Özellikle iki dilin kolayca birbirine karışabileceği çiftdilli toplumlarda bu olaya rastlanır. Örneğin, Fransızca «haut» (yüksek) Latince *altum* ile Germence «hoch»un karışımından doğmuştur; Fransızca «craindre» (çekinmek, korkmak) de Latince *tremere* ile Keltçe «krem»in karışımıdır.

Bulaşma *anlamsal* olabilir. Örneğin, Fransızca «recouvrir» ile «recouvrer» (43) nin anlamları sık sık karıştırılır.

Çiftdillilik, özellikle anlamsal bulaşmaya *öykünmeler* yoluyle elverişli bir ortam yaratır.

(43) Bkz. s. 60. Ç.N.

İngilizceye, Amerikancaya özgü yığınla anlam, gazetecilerin çırpıştırıverdiği çeviriler, radyo, halk romanları aracılığıyle Fransızcaya girip duruyor. Bu geçici anlamlar zamanla dilin öz malı oluyor. İngilizce «to realize» (44) ın bulaştığı «réaliser»nin yeni anlami artık benimsenmiştir.

Bu anlamsal bulaşmalar, sözcüklerin biçimini ve temel anlamını bozmadıklarında kolay kolay saptanamazlar. Ama, pek ortaya çıkmadan, dilin yaşamı içinde çok önemli bir yer tutarlar. Fransızca «funèbres» (cenazeye ilişkin; çoğul sıfat) - «ténèbres» (koyu karanlık; çoğul ad), «amours» (aşklar) - «toujours» (her zaman) gibi çağrışımların sonuçlarını kim söyleyebilir? «Avarie» (bozulma, avarya) nin «avatar» (değişkenlik) ın anlamını nasıl etkilediğini, şiir dilinde rastlanan eski «rane» (kurbağa) karşısında yer alan aynı anlamdaki «grenouille» sözcüğünün değerinde sonekin ne gibi bir etki yaptığını, vb. kim bilebilir? Bütün bunlar örtülü, çok ince bulaşma durumlarıdır. Böyle olmakla birlikte, zamanla sözcüğün değeri, bazan da anlamı üzerinde etkilerini duyururlar

5. *Yanlış kökenleme.* — Yanlış kökenleme bir tür bulaşmadır. Fazla bilgili olmayan kimselerin sözcüğe gerçekle ilgisiz bir köken ve oluşum yakıştırması sonucunu veren bir karışıklıktır bu. Sözcüğün değeri de ister istemez değişir bu yoldan. Bazan gerçek bir anlam değişimi bile olur.

Örneğin, Fransızca «jour ouvrable» (çalışma günü), «ouvrer» (çalışmak) den gelen «ouvrable»ın «ouvrir» (açmak) e bağlanmasıyle mağaza ya da fabrikanın açık olduğu gün izleni-

(44) Bkz. s. 61.

mini uyandırır. Latince *suffracta* (kırık, kopuk) dan gelen «souffreteux» yanlışlıkla «souffrir» (acı çekmek, dayanmak, katlanmak, vb.) sözcüğüne bağlanır; «fors-bourg» «faux bourg» (45) olur, «coute-pointe» (pike örtü), «coute»un, kısa anlamındaki sıfatın dişili olan «courte»la karıştırılması sonucu «courte-pointe»a dönüşür. vb.

Burada da aktarmalar ve çiftdillilik çeşitli yorumlara elverişli bir durum yaratır: Almanca «sauerkraut» (ekşi lahana, lahana turşusu), «kraut» ile «croûte» (ekmek kabuğu) un karışmasından ötürü «choucroûte» olur; İngilizce «country dance» (köy dansı), «country» ile «contre» (karşı) nın karışması sonucu «contre-danse» biçimini alır.

III. — *Nedenlerin Sınıflandırılması*

Anlam değişimlerine yol açan nedenlerin çokluğu ve karmaşıklığı bir sınıflandırmayı zorunlu kılar. Bu alanda pek çok sınıflandırmaya rastlanır. Bunların en yalın ve tutarlı olanı Meillet'nin (46), Nyrop (47) tarafından düzeltilmiş sınıflandırmasıdır.

a) *Tarihsel nedenler* ya da bilimlerde, tekniklerde, kurumlarda, törelerde görülen değişimler: Bunlar ad değişikliğine yol açmadan nesneleri değiştirir, onun için de dil dizgesini dolaylı olarak etkiler;

(45) Bkz. s. 60.
(46) A. Meillet, **a.g.y.**
(47) K. Nyrop, **Grammaire historique de la langue française; IV. Sémantique** (Fransız Dilinin Tarihsel Dilbilgisi; IV. Anlambilim), Copenhagen, 1913. Dördüncü bölümü oluşturan ruhsal nedenleri Nyrop eklemiştir.

Tarihsel nedenler hemen hemen anlambilimcilerin tümünce benimsenmektedir.

b) *Dilsel nedenler* ya da seslere, biçimlere, sözdizimine ilişkin nedenlerden doğan değişimler: Bulaşma, yanlış kökenleme, eşadlı çatışmaları ve eksilti;

c) *Toplumsal nedenler:* «Toplumsal aktarmalar» ve sözcüğün toplumsal alanındaki kaymalar, sözcüğün anlam alanını değiştiren özelleşme ya da genelleşme (daralma ya da genişleme);

d) *Ruhsal nedenler:* Anlatımlılık arama, tabular ve örtmeceler, coşkusal güç (bu dördüncü öbek Meillet'ye özgü sınıflandırmada yer almaz).

Bence bu sınıflandırmaya, adlandırılan nesnelerle konuşan kişilerin bunları görüş açılarından kaynağını alan *dış nedenlerle*, dilbilimsel biçimlerle dil dizgesi içinde bu biçimlerin kurduğu ilişkilerden doğan *iç nedenler* (bkz. Beşinci bölüm) arasındaki ayrımı da eklemek iyi olur.

Bu sınıflandırmanın yalınlığı, hem çok sayıda biçimsel türü, hem de çok nedeni bulunan, üstelik de temelde son derece karmaşık olan anlam değişimlerinin büyük çeşitliliğini örtmemelidir elbette. Yalın bir anlam değişimine çok az rastlanır. Örneğin, Fransızca «dada» (48) bir süre anlatımsal bir eğretileme olarak görülmüş, ama kökenbilim sözcüğün ilk kullanımının izini İngilizce bir çeviride bulunca iş değişmiş, bir öykünme karşısında bulunulduğu anlaşılmıştır. Fransızca «traire»in evrimi, «pondre», «couver», vb. dizisinin toplumsal özelleşmesine bağlanır (49); ama sözcük, önce, bir eşadlı çatışması gös-

(48) Bkz. s. 58. Ç.N.
(49) Bkz. s. 78 - 79. Ç.N.

teren «moudre» (50) yerine kullanılan eğretilemeli bir öğe olmuştur.

Anlam değişimlerinin çoğu bir yığın oluşun sonucudur. Son olarak bir örnek bu oluşların karmaşıklığını anlamamızı sağlayacak.

Latince karaciğere *jecur* denir. Roma'da çok sevilen bir yemek vardı: İncirli karaciğer (belki de incirle beslenmiş bir kazın ciğeri; orası pek belli değil). Buna göre *jecur ficatum*, sonra eksilti yoluyle *ficatum* denilmiş, halk Latincesinde *ficatum* her türlü karaciğeri ve genel olarak da örgeni belirtmeye başlamıştır. Bu sözcükten gelen Fransızca «foie» (karaciğer) nın açıklanışında karşımıza bir güçlük çıkar; «ficatum»da kısa i bulunmasını gerektirir bu biçim, oysa klasik Latincede uzun i vardır sözcükte (51). Bu da kural dışı ve açıklanamamış bir ses değişimidir.

Bir tek halka eksik kaldı mı, incelemenin ne denli güç, ne denli varsayımsal ve tehlikeli olduğu açıkça görülüyor.

Bu koşullar altında anlam yasaları koymak olanaklı mı? İnsan kuşkuya düşebilir. Gerçekten de sorun sayısız tartışmaya yol açmıştır.

Anlam bağlantısı yalnızca saymaca nitelikli kaldıkça yasadan söz edilemez, olsa olsa göstergesel kurallardan söz edilebilir. Ama unutmamak gerekir ki, sözcükler her zaman kökensel bakımdan *nedenli*dir. Sonraki evrimleri saptanabilir, tanımlanabilir *nedenlere* bağlanır. Demek ki, sözcüğün ortaya çıkışı ve evrimi *belirli*dir, bu da *yasa* kavramını içerir.

---

(50) Bkz. s. 74. Ç.N.

(51) Latinceden Fransızcaya geçişte uzun i > i olurken kısa i > kapalı e > ei > oi biçimini alır. Ç.N.

Ama daha önce de gördüğümüz gibi, bu *belirlilik özgür niteliklidir* (bkz. s. 34). Bir sözcüğün doğuşu ya da yazgısı önceden kestirilemez: Tıpkı bireylerinki gibi.

Olsa olsa birtakım *eğilimler* saptanabilir: Toplumbilimde olduğu gibi. Nedenliliğin silinmesi, eşadlı çatışmalarının ortadan kalkması, soyut kavramların eğretilemelere dönüşmesi, ayrıcalıklı ruhsal-toplumsal konuların yayılma ya da çekim alanları oluşturması, en az çaba ilkesi, vb. her dönemde ve her dilde rastlanan olgulardır. Ama yalnızca bütün içinde doğrulanabilir, her özel durumu sonradan açıklamaya yarayabilirler. Çünkü olguların nedeni olmakla birlikte, hiç bir zaman zorunlu değildirler; onun için yasa da değildirler. Bunlar ancak *sayılama* (istatistik) *konusu olabilecek eğilimler*dir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

YAPISAL GÖRÜŞ AÇILARI

I. — *Dil ve yapı*

Anlam aktaran biçimle kavram arasındaki ilişkileri buraya değin tek tek sözcükler düzeyinde ele aldık. Tıpkı bir mobilyanın dökümünü ya da bir tümenin insan ve gereç sayımını yapar gibi. Ama dil bir bütündür, bir örgenliktir. Bu bütünde her öğe değerini yalnız kendi nitelik ve biçiminden değil, aynı zamanda bütün içindeki yerinden ve bağıntılarından alır.

Örneğin, insan gövdesi gözelerden (hücrelerden) oluşur. Gözeler örgenleri (yürek, karaciğer, vb.) oluşturan dokuları, örgenler aygıtları (dolaşım, solunum, vb.) meydana getirir. Böylece ortaya çıkan bütün, tutarlı *yapılar* kurar. Bu yapılarda tüm öğeler ve öğe öbekleri birbirine bağımlıdır. Örneğin, dolaşım aygıtının biçim ve işleyişi solunum aygıtınınkilere bağlıdır, vb.

Saussure'cü dilbilimin büyük özgünlüğü ve yarattığı büyük devrim dilin bir yapı olduğunu göstermesidir. Bu görüş açısı ses dizgesinin yapısal bakımdan incelenmesine yol açmış, sesbilimi yaratmıştır. Sözdizimini de gitgide daha çok etkilemektedir. Daha geç olmakla birlikte, anlambilimde de yeni ufuklar açmaya başlamıştır.

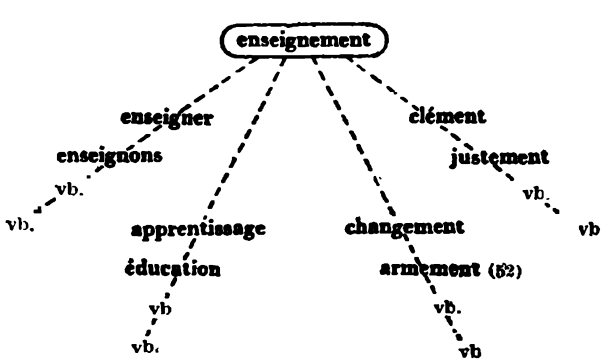
Bir yandan köklerle dilbilgisi ailelerine ilişkin sözlükler, bir yandan da kavramsal sözlükler, sözcük hazinesinde biçimsel ve kavramsal

yapılar bulunduğunu ortaya koyar. Anlamlamanın incelenmesi de, biçimsel olsun (türevler, bileşik sözcükler), anlamsal olsun (bulaşma, yanlış kökenleme, anlam değişimi) her türlü yaratımın *sözcükler arasındaki çağrışımsal bağıntılara* dayandığını gösterir.

Saussure, *Cours de linguistique générale* (Genel Dilbilim Dersleri) adlı yapıtında sözcüklerin bir dizge oluşturduğunu, dizge içinde her sözcüğün *değeri*ni öbür sözcüklere göre bulunduğu yerden aldığını göstermiştir. Örneğin, Fransızca «mouton» (koyun) un değeri İngilizce «sheep»inkinden farklıdır, çünkü hem «sheep» (canlı koyun), hem de «mutton» (kasapta satılan et) kavramlarını belirtir.

Her sözcüğün çağrışımsal bir «burc»un merkezi olduğu sözlükteki karşılıklı etkileşimi de Saussure yapıtında vurgular.

Örneğin, Saussure'ün aşağıya aldığımız şemasında (*a.g.y.*, s. 175) Fransızca *enseignement*

(52) «Changement» = değişim, «armement» = silâhlanma Ç.N.

(öğretim) sözcüğü anlam ve biçimiyle *enseigner* (öğretmek, okutmak), *enseignons* (öğretelim, —ya da *nous* adılıyle birlikte: öğretiyoruz, öğretiriz— okutalım —ya da *nous* adılıyle birlikte: okutuyoruz, okuturuz—), vb. ne, anlamıyle *apprentissage* (yetişme, öğrenme, çıraklık) *éducation* (eğitim) vb. ne ve ses biçimiyle *clément* (yarlıgayıcı), *justement* (tüzece; tamamı tamamına, vb.) vb. ne bağlanır.

Ne yazık ki, Saussure bu «çağrışımsal ağ» kavramını geliştirmeye vakit bulamamıştır.

Ama bu düşünce çağın havasında vardı. Örneğin, eğretileme incelemeleri örtülü biçimde yapı kavramını atar ortaya. Öte yandan, eğretilemeler her zaman kaynaklarına (avcılık sözlüğünden, insan bedeninden, doğadan, vb. alınma eğretilemeler) ya da yöneldikleri konulara (aşkı, güç kavramını, parayı, vb. belirten eğretilemeler) göre sınıflandırılmışlardır.

Daha 1910'da, R. M. Meyer askerî rütbeleri belirten terimlerden her birinin değerini, bir «anlam dizgesi» (Bedeutungssysteme) (53) oluşturan terimler bütünü içindeki durumundan aldığını ortaya koymuştur.

L. Weisgerber de kavramlarımızla sözcüklerimiz arasındaki karşılıklı bağımlılık üstünde durur. Örneğin, renk adlarının nedensiz bir dizge oluşturduğunu, görüntünün başka bir biçimde de bölümlenebileceğini ve eskilerin bizimkinden farklı, gerçeğin başka türlü bölümlendiğini ortaya koyan bir ölçekleri olduğunu gösterir.

Böylece, Trier'in tanımlayacağı biçimde bir «dilsel alanlar» incelemesine giden yolu açar.

---

(53) R.M. Meyer, Bedeutungssysteme (Anlam Dizgeleri), K.Z., XLIII, 1910, ss. 352 - 368.

II. — *İç nedenlilik ve dış nedenlilik*

Yukarda da söylendiği gibi, sözcük yapım yolları ya iç ya da dış özelliklidir.

Anlam değişimleri her şeyden önce bir dış nedenlilik oluşturur; ama aşağıdaki sayfalarda göreceğimiz gibi, buna aykırı birçok durumla da karşılaşılır: Anlamı *nedenli* kılan, dış gerçek içinde ve dil dışında ele alınan iki şey arasındaki benzerliktir. Kuşkusuz, anlam değişimlerinin çoğunun kaynağı dildedir (eşadlı çatışmaları, bulaşma, yanlış kökenleme); ama geleneksel anlambilime göre bunlar birer rastlantı ve sınırsal durumdur, onun için de başlıca değişmeceler (eğretileme, düzdeğişmece) dıştan tanımlanır ve düşünülür. Bréal ve izleyicileri anlambilimi, olguların dilsel nedenlerinden çok mantıksal, ruhsal, tarihsel nedenlerine dönük görmüşlerdir.

Yapısalcılık bu görüş açısını ister istemez eleştirecekti. *L'Etymologie* (Kökenbilim) adlı yapıtımda ben de bu görüş açısını eleştirdim ve şunu ortaya koymaya çalıştım: Çeşitli biçimleriyle yakınadlılık bir rastlantı değildir, tersine genel bir olgudur; öte yandan, apaçık ve zorunlu olmasına karşın, dış nedenlilik gene de eksik ve yetersiz bir dilbilimsel ölçüttür. O yapıtta verdiğim örneklerden biri şuydu. Fransızca «bécasse» (çulluk) uzun bir gagası (bec) olduğu (dış ölçüt) ve aynı zamanda dilde bir hayvanı fiziksel bir özelliğiyle adlandırmaya elverişli bir yöntem bulunduğu için (*têtard* «iribaş»: *tête* «baş»tan; *bec-fin* «serçegil»: *bec* «gaga»dan; *oreillard* «bir tür yarasa»: *oreille* «kulak»tan) böyle adlandırılmıştır. Demek ki, dış apaçıklı-

ğın her zaman iç ölçütlerce desteklenmesi gerekli.

Bu temel sorunla ilgili olarak okurlara, dizimizin kökenbilime ayrılmış yapıtını salık veririm (54). Burada, henüz kesin ve belirgin çizgilerine kavuşmamış içe dönük yapısal bir anlambilimin kaynağında yer alan ve dalımızın artık yenileneceğini gösteren birtakım incelemelerle görüşleri sunmakla yetineceğim.

III. — *Trier'in dilsel alanları*

J. Trier *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes* (Anlığın Kavramsal Kesimindeki Almanca Sözcük Hazinesi) (Heidelberg, 1931) (55) adlı yapıtında anlığın kavramsal kesimine ilişkin sözcükleri inceler ve bunların yapı kuran düzenli bir bütün oluşturduğunu, bütün içinde her birinin öbürlerine bağımlı olduğunu gösterir.

Weisgerber'inki gibi Trier'in görüşü de şudur: Kavramlarımız püzl oyunundaki parçalar gibi hiç bir boşluk bırakmadan ve üst üste binmeden tüm gerçek alanını kaplar.

Bundan ötürü de, bir kavramın sınırlarında beliren bir değişiklik komşu kavramların ve bunun sonucunda da bu kavramları belirten sözcüklerin değişikliğe uğramasına yol açar.

---

(54) Burada «collection consacrée à l'étymologie» (kökenbilime ayrılmış dizi) denilmektedir. Bu bölüm «kökenbilime ayrılmış yapıt» biçiminde yorumlanarak çevrilmiştir. Çünkü «Que sais-je?»in kökenbilime ayrılmış bir dizisi yoktur. Ç.N.

(55) Burada **Sinnbezirk** biçiminde geçen sözcüğü düzelterek alıyoruz. Ç.N.

Bu ilkelerden kalkan Trier XIII. yüzyıl başlarında Almancadaki bilgi sözlüğünün üç sözcüğe dayandığını ortaya koyar: *Wîsheit* (bilgelik), *Kunst* (sanat) ve *List* (ustalık). Yüz yıl sonra aynı kesimde şu sözcüklere rastlanır: *Wîsheit, Kunst* ve *Wizzen.* Ama değişikliğin, *List*'in yerini *Wizzen*'in almasıyle sınırlı kaldığı sanılmamalıdır. Gerçekte, üç sözcüğün de anlamı, sözcüklerin oluşturduğu yapının ve onun yansıttığı dünya görüşünün temelden yenilenmesiyle değişmiştir.

1200 yılına doğru, *Kunst* bilginin seçkin çevrelere özgü bölümünü, bilge kişilerle şövalyelerin tüm bildiklerini, *List* ise soylu olmayan kimselerin bilgilerini belirtir. Soylu onuru yasasına ilişkin bilgi, cirit oyununda uyulacak kurallar, kadınlara karşı izlenecek tutum, şairin sanatı ve genel olarak da resim, yontu sanatları *Künste* (*Kunst*'un çoğulu), buna karşın, hekimlik, gökbilim, zanaatçıların tüm uğraşlarıyle teknik ustalıkları *Liste* (*List*'in çoğulu) sayılır.

Ama, olanaksızlıktan ötürü ancak *sanat* ve *ustalık* diye çevirebildiğimiz *Kunst - List* karşıtlığı gerçekte bilginin öz niteliğiyle içeriğinden çok toplumsal sınıfla onun bilgiye karşı benimsediği tutumdan doğan bir ayrılığı dile getirir Örneğin, dayanma gücü, çarpışmada gösterilen beceri, soğukkanlılık soylularda *Kunst*, soylu olmayanlarda *List*'tir.

Wisheit (bilgelik) ise bir yandan hem *Kunst*'la, hem *List*'le karşıtlaşır, bir yandan da her ikisini kapsar. Uygulamaya dönük davranış ve yeteneklerden oluşan soylu sanatlarıyle soylu olmayanların zanaatları karşısında törel, sanatsal ve özellikle de dinsel açıdan ele alınan tinsel bir bilgidir *Wîsheit; sapientia* (bilgelik anlamında

Latince sözcük) dır: Hem *sapientia personalis* (kişisel bilgelik) tir, hem de *sapientia dei* (Tanrı'nın bilgeliği).

Demek ki, bu üç sözcük özel bir durum ve dünya görüşünü, bilginin —iki bölüme ayrılmış olan ve soylular toplumuyle *(Kunst)* soylu olmayanlar toplumunu *(List)* karşı karşıya getiren— özdeksel bir düzenini yansıtır. Ama toplumsal ve iktisadî gerçek karşısında bölünen bu dünya tinsel düzlemde birliğini bulur; eylem ve özdeksel bilim karşısında iki özel tutum var, ama bunların her ikisini de kucaklayan tinsel bilgelik ve tanrısal bilgi karşısında tek tutum var.

Yüz yıl sonra bu şema alt üst olur; *List*'in yerini *Wizzen* alır; bu sözcük de «bilgi» anlamına gelir. Ama üç terimin *(Wisheit, Kunst, Wizzen)* içerik ve bağıntıları değişiktir:

1200

1300

Kunst artık bilginin en yüce alanlarını belirtmektedir. Bugünkü *sanat* anlamına yönelmiştir. Buna karşın, *Wizzen* genel olarak bilgi, özel olarak da teknik beceri ve yeteneği belirtmekte, ama herhangi bir toplumsal yananlam taşımamaktadır. Bireyin bilgi ve yetenekleri artık toplumsal sınıfından bağımsız olarak ele alınabilir.

Aynı zamanda da *Wisheit, Kunst* ile *Wizen*'in alanını kapsamaz olur; özdeksel bilgi ve tinsel bilgelik özleri bakımından ayrıdır artık. Bu yeni şema, Ortaçağ uygarlığının özelliği olan bilgideki birlik ve Katolik anlayışına uygunluğun bozulmasını yansıtır.

Böylece sözcükler, bir kavram alanını kaplayan bir «dilsel alan» oluşturur, bir dünya görüşünü dile getirirler. Bu dünya görüşünü ortaya çıkarmamıza yardımcı olurlar

Trier'in düşünceleri birçok çalışmanın çıkış noktası olmuştur. Fransızca alanında (56), örneğin Hans Sckommodau XVIII. yüzyılda tinsel kavramlardaki düşüşün duygusal yaşama ilişkin sözcüklerin de değerini nasıl düşürdüğünü göstermiştir. Duyarlık sözlüğü, tinsel duyarlığın fiziksel duyarlığa benzetilmesi sonucu dönüşüm geçirmiştir.

IV. — *Trier'in çevresinde*

Trier'in tanımladığı dilsel alan kavramı çağdaş anlambilimin büyük devrimidir.

Ne var ki, eleştirilere ve yeni düzenlemelere yol açması da kaçınılmazdı.

Trier'in seçtiği ayrıcalıklı anlıksal kavramlar alanı dışına çıkılır çıkılmaz, öğelerin hiç boşluk bırakmadığı, üst üste binmediği bağdaşık bir dilsel alan görüşü bile doğrulanamaz. Fiziksel ve özdeksel dünyayı yansıtan sözlük kesimi sınırsal bölgelerinde her zaman karışıktır.

---

(56) Bkz. H.A. Hatzfeld, Linguistic investigation of Old French High Spirituality (Eski Fransız Yüksek Tinselliğine İlişkin Dilbilimsel Araştırma) (iyi bir kaynakçayla birlikte), PMLAA dergisi, LXI, 1946, ss. 331 - 378.

Öte yandan, kavramlardan kalkan Trier, dili doğrudan doğruya etkileyen ses ve anlam değişimlerinin ne denli önemli olduğunu bilmez.

Bu eleştiriler, değişik ölçütlere dayandırılan dilsel alanın («anlamsal alan» da deniliyor) yeni yeni tanımlarının ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Jolles ve Ipsen (57) «alan»ı biçimsel ve dilsel ölçütlerden kalkarak tanımlarlar; Bally'nin «çağrışımsal alanlar»ı için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Örneğin, «öküz» sözcüğünün alanı şunları akla getirir: «1. İnek, boğa, dana, boynuzlar, geviş getirmek, böğürmek, vb.; 2. Toprağı sürme, saban, boyunduruk, vb.; 3. Son olarak da, güç, dayanıklılık, sabırlı çalışma, bir de yavaşlık, ağırlık, edilgenlik kavramlarını ortaya çıkarabilir ve Fransızcada bu böyledir. Değişmeceli dil (benzetiler, eğretilemeler, atasözleri, kalıplaşmış türlü söyleyişler) bir ayraç olarak işe karışır: Fransızca «un vent à décorner les boeufs» (öküzlerin boynuzlarını kıracak kadar güçlü bir yel), «ruminer une idée» (bir düşünceyi geviş getirmek), «mettre la charrue avant les boeufs» (sabanı öküzlerin önüne koşmak), «la pièce de boeuf» (öküz parçası = başlıca, en önemli şey)... vb. biçimleri karşılaştırınız» (58).

Burada, Trier'inkinden bütün bütün ayrı bir alan tanımı karşısındayız. Sözcüklerin oluşturduğu yapı karmaşık bir kavramdır ve benimsenen görüş açısına göre son derece değişik deyişlerin incelenmesi sonucunu verir. Sorun

(57) G. Ipsen, **Der Neue Sprachbegriff** (Yeni Dil Kavramı), **Zeit f. Deutschkunde** dergisi, XLVI, 1932.

(58) Ch. Bally, **Le Français moderne** dergisi. VIII. 1940, s. 195.

henüz butunuyle incelenmiş ve aydınlanmış olmaktan uzaktır.

V. — *Matoré'nin sözcükbilimi*

G. Matoré'nin *sözcükbilimi* (59) yapısal anlambilimin en yeni gelişmeleri arasında yer alır.

Dilbilimin çevresinde yer aldığı ölçüde Trier'in incelemesine benzeyen bir «kavramsal alanlar» incelenmesidir bu. Çünkü, yazarın da dediği gibi, «sözcükbilimin konusu özeldir; bir toplumu sözlük incelemesinden kalkarak açıklamaya çalışacağız. Onun için de, sözcükbilimi, sözcüklerin oluşturduğu dilsel gereci kullanan bir toplumbilim dalı olarak tanımlayabiliriz» (60).

Burada yöntemi bir yana bırakarak diyebiliriz ki Trier'le Matoré'yi ayıran, her şeyden önce ruhsal bir özellik ve bakış açısı sorunu. Trier bir «filozof»tur ve ülkücü Alman okulu geleneğine bağlanır; Matoré ise, Meillet, Brunot, Vendryes adlarının ün kazandırdığı Fransız okulundan bir «toplumbilimci»dir.

Trier her şeyden önce bir ulusun ve bir dönemin «ruh»unu yakalamak amacıyle tinsel ve törel yaşamı inceler; oysa Matoré öncelikle sözlüğün özdeksel, iktisadî, teknik, siyasal temeliyle ilgilenir.

Burada geleneksel betikbilimin görüş açısı karşısında olduğumuz belli: Ama sözcükleri tek

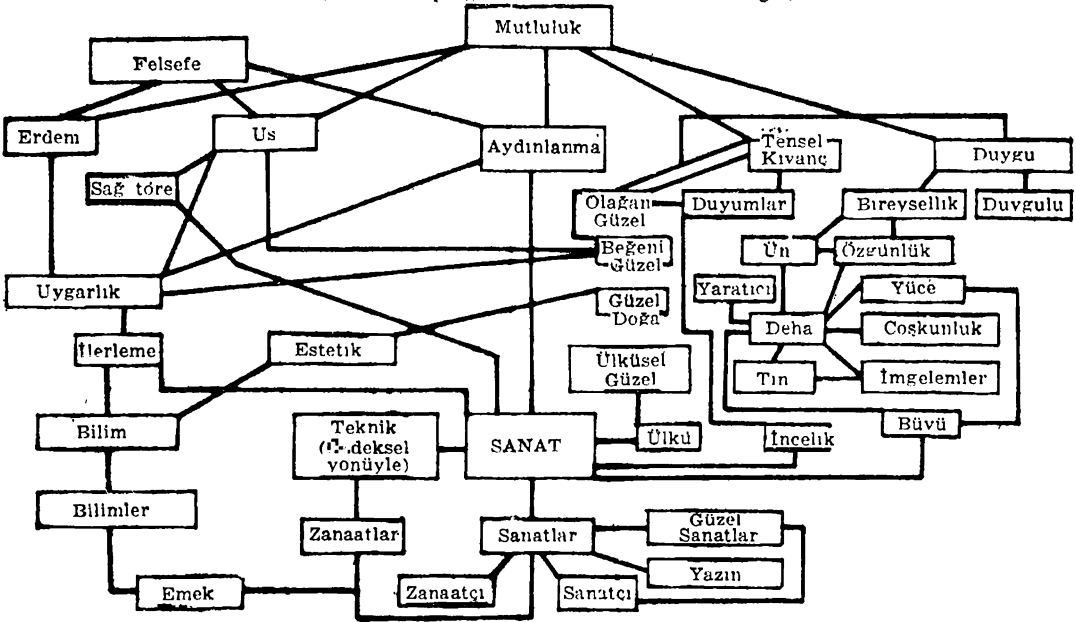
---

(59) G. Matoré, **La Méthode en lexicologie. Domaine français** (Sözcükbilimde Yöntem. Fransızca Alanı), Paris Didier, 1953. - Yazar bu yapıtın yayım tarihini 1950 olarak gösteriyor. Düzeltiyoruz. Ç.N.

(60) **a.g.y.**, s. 50.

1765'e Doğru SANAT ve TEKNİK'in Kavramsal Alanı

(G. Matoré'ye göre: La Méthode en lexicologie)

tek ele alan «atomcu», bölük pörçükçü incele me, yerini yapı kavramına bırakmış.

Matoré önce «dilsel kuşaklar»ı belirler: Bunlar, dural bir açıdan incelenecek sözlük yapısının içinde yer aldığı büyük tarihsel kesitlerdir. Matoré böylece Rönesans'tan XIX. yüzyıl sonuna değin uzanan dönemi, her biri yaklaşık olarak otuz üç yıl süren on bir kuşağa ayırır.

Bu dil durumlarının her birindeki *tanık-sözcükler*i ya da toplumun tarihsel gelişiminin bu özel döneminde ortaya çıkan yeni kavramları karşılayan yeni sözcükleri saptar. Bu tanık-sözcüklerin bir bölümü çok önemlidir: XVII. yüzyıl Fransa'sında «honnête homme» (uyumlu kişi) ya da XVIII. yüzyıl Fransa'sında «philosophe» (filozof) gibi. Bunlar *anahtar-sözcükler*dir; öbür sözcüklere egemendirler ve *kavramsal bir alan*ın merkezidirler. Sözcükbilim, bir topluma özelliğini veren kavramsal alanları saptar, sınırlandırır ve inceler.

Örnek olarak, 1765 kuşağının sözlüğüyle aynı döneme doğru ortaya çıkan Sanat ve Teknik kavram alanının genel inceleme taslağını *La Methode en lexicologie* (Sözcükbilimde Yöntem) adlı yapıttan buraya aktarıyoruz (bkz. s. 95).

1765'te sözlük (61)

A) *Toplumsal tip: Filozof.*

B) *Amaç: Mutluluk.*

C) *Araçlar.*

(61) Bu taslaktaki Fransızca sözcüklerin karşılıkları yaklaşık bir değer taşımaktadır. Başka türlü olması da olanaksızdır. Ortaya çıkış tarihleri belirtilen sözcüklerin Fransızca asılları da verilmiştir. Matoré'nin önerdiği

I. *Us ve Aydınlanma.*

a) *Us:* Özelliği: Ne yetke, ne gelenek: *geleneksel* («traditionnel», 1722); *karmacılık* («éclectisme», 1755).

b) *Aydınlanma: Aydınlanma* yüzyılı.

1) *Yöntem:*

a) *Çözümleme: Çözümlemek* («analyser», XVII. yy. sonu);

b) *Deney: Görgücülük* («empirisme», 1736, hekimlik);

c) *Bireşim* («synthèse», XVII. yy.: Descartes) ve *öğreti.*

2) *Örnek: Doğa:* Bilimin başlıca konusu; *gözlem.*

a) 1. *Doğal bilimler:* Hayvanbilim, bitkibilim, vb...

2. *Doğal türe:* «İyi Yabani».

3. *Doğal sağtöre: Töreci* («moraliste», 1762), *hoşgörü.*

4. *Doğal din: Yaradancılık, tanrıtanımazlık, şarlatanlık* («charlatanisme», 1752).

b) *Doğa ve Duygu.*

1. *Sanat:* Ülküsel Güzel;

2. *Doğa sevgisi:* İngiliz bahçesi, vb...

---

taslağın C, b, 2 bölümünün 3. ve 4. maddelerini Guiraud birbirine karıştırmış: «Religion naturelle» (Doğal din) bölümünü atlamış, buna karşılık o bölümdeki terimleri «Morale naturelle» (Doğal sağtöre) bölümüne katmış; düzelterek çeviriyoruz. Kullanılan harflerin türü konusunda da —Türkçenın yazım kurallarına uymak koşuluyle— taslağın aslına bağlı kalıyoruz. S. 95'te **Olağan Güzel**'i aşağı doğru izleyen üç kutuda **Beğeni, Güzel** ve **Güzel Doğa - Ülküsel Güzel** bulunmaktadır. Ç.N.

II. *Duygu.*

1. Yaşamda: *duygulu, duygusal, romantik, içrek, tutkuların övgüsü (ateşlilik, coşkunluk, esrime, esenlik bozukluğu, gözyaşları).*
2. Sanatta:
   1. *Gönül: Duygu, dokunaklı, duygulandırıcı, ilginç, olağan güzel;*
   2. *İmgelem, düş gürlüğü;*
   3. *Özgünlük: Deha, büyüleyici, yazınsal aşırma (akademiciliğe uygun* sözü kötü bir anlam edinir);
3. Felsefede: *İçrek* («ésotérique», 1755), *tinselci* («spiritualiste», 1775).

III. *Duyumlar.*

1. Yaşamda: *Tensel kıvanç;* kadıncıl sözlük: *Kösnü, iş, iyilikler, elde etmek, fantezi,* vb...
2. *Sanatta* (yazın kadar «düşünsel» olmayan resim, müzik gibi sanatların önemli yeri);
3. Felsefede: Helvétius.

IV. *Toplumsallık:* Nükte, söyleşi, beğeni, duygusal bozulma *(acı acı alay etmek* «persifler», 1762).

V. *Erdem.*

D) *Sonuçlar.*

1. *Bilimlerin yeniden sınıflandırılması: Ruhbilim (ruhbilimci)* «psychologue», 1760), *estetik* («esthétique», 1753).
2. *Bilimlerin ilerlemesi:* Bilim öncesi düşüncenin bırakılması. Bilimler ve terim sorunu. Bilimlerin ilerlemesi:

a) 1. *Doğal bilimler*
   2. *Kimya;*
   3. *Fizik;*
   4. *Matematik.*

b) 1. *İktisat bilimleri: İktisatçı* («économiste», 1767): *Fizyokratlar, toplumsal sınıf* kavramı (Turgot);
   2. Siyasal bilimler.

3. *Sanatlar:*
   a) *Beğenideki eğilimler:* Akademicilik, özgünlük. «Deha»;
   b) *Yeni estetik: Olağan Güzel*'den *Ülküsel Güzel*'e;
   c) Gerçekleştirmeler:
      1. *Plastik sanatlar*
      (Güzel Sanatlar)
      Gelişmeleri: Resim.
      2. *Müzik.*
      3. *Yazın* } Düzyazı. Şiir. Yazınsal sözlük: Soylu-yeni sözcük, yeni sözcük yaratımı.

4. *İktısadî yaşam:* Zanaatlar (Encyclopédie); tecim: *Anamalcı* («capitaliste», 1759); *dışalım* («importation», 1748), *tecimsel* («commercial», 1749), *saymanlık* («comptabilité», 1753).

5. *Yeni düşünceler:*
   a) Çözümleme. *Encyclopédie.* Yeni kavramlar, *sanat, teknik, bilim. Emek* kavramının değer kazanması; *makine kullanımı* («machinisme», 1742), *işleyimsel* («industriel», 1770).

b) Evrim ve ilerleme: *Gelişebilirlik* («perfectibilité», 1750), *gelişebilir* («perfectible», 1767), *gerileme* («décadence», 1770).
c) Birey ve toplum: *Bireylik, deha.* Toplum: Siyasal yaşam, *özgürlük, yurt, ulus, insanlık.*
d) Bireşim: *Uygarlık* («civilisation», 1769) kavramı.

Yukardaki dizelge incelendiğinde, çağın yazılarında, özellikle de Diderot'nun sergi eleştirileriyle Encyclopédie'de görüldükleri biçimde söz konusu iki kavramın çok sıkı bir ilişki kurdukları ortaya çıkar.

G. Matoré'nin düşünceleriyle yöntemi birtakım önemli incelemelerle somutluk kazanmıştır: Yazarın *Le Vocabulaire et la société sous Louis-Philippe* (Louis - Philippe Döneminde Sözcük Hazinesi ve Toplum) adlı tezi; A.-J. Greimas'ın *La Mode en 1830. Essai de description du vocabulaire vestimentaire d'après les journaux de mode de l'époque* (1830'da Moda. Çağın Moda Gazeteleri Aracılığıyle Giyim Sözlüğünü Betimleme Denemesi) ve B. Quemada'nın *Le Commerce amoureux dans les romans mondains* (Yüksek Çevre Romanlarında Aşk İlişkileri) [1640 - 1670] adlı tezleri.

Hem özgünlükleri hem de sürekli yöntemsel kaygılarıyle bu çalışmalar, «dilsel alan» kavramına o güne değin özellikle Fransa'da tanınmayan yeri vermiş ve bu yoldan söz konusu kavramın önemini kesinlikle ortaya koymuştur.

Bu durumda kavram sınırlanmıştır. Bunu yazarın kendisi de istemiş ve benimsemiştir. Ne var ki bu sınırların aşılması gerekir.

Sperber'in «düşünce alanları», Belin - Milleron'un «dilsel kavşaklar» üstüne yaptıkları incelemeler bu sorunun ruhbilimsel ve —sözcüğün dar anlamıyle— dilbilimsel yönünü gözler önüne sermektedir.

VI. -- Sperber'in düşünce alanları

H. Sperber (62) (bkz. s. 69)e göre dilsel yaratımın ve anlam değişimlerinin bir kaynağı da *coşkusal güç*tedir.

Toplumda da, bireyde de ayrıcalıklı *düşünce alanları,* bir çeşit takınak konular vardır.

Bunların kökü çevrede ve etkinlik türündedir: Örneğin, toprak ve mevsimler çiftçinin, deniz ve gemicilik balıkçının düşünce ve kaygılarında önemli bir yer tutar. Bu takınak konular durumlara göre de değişir. Bazı dönemlerde dinsel konular, bir devrim sırasında ise siyasal konular özel bir önem kazanır. Aynı nedenlerle, savaş dönemlerinde korku, kin ya da egemenlik istemi bilinçaltını bir baştan bir başa sarabilir.

Çünkü bunlar yaygın, odaklaşmamış, çoğu kez de bilinç eşiğine ulaşamamış, hattâ toplumsal yasaklarla itilmiş takınaklardır.

Her zaman bilincin ardında yer alan bu takınaklar düşüncelerimizi renklendirir ve dili iki doğrultuda etkiler: *Çekim* yoluyle ve *yayılım* yoluyle.

Söz konusu takınaklar, dış gerçekten imgeler aktararak başka düşünce ve sözcükleri kendi dönencelerine *çekebilirler;* Fransızcada mit-

(62) H. Sperber, **Einführung in die Bedeutungslehre** (Anlambilime Giriş), Leipzig.

ralyöz asker dilinde kahve değirmeni (moulin à café), dikiş makinesi (machine à coudre), püskürteç (sulfateuse), sulamaç (arroseuse) olur. Argoyla teklifsiz dilde, takınak konular olan parayı, cinsiyet ya da aşkı belirtmek için kullanılan eğretilemelerin olağanüstü zenginliği herkesçe bilinir.

Coşkusal güç yayılma yoluyle de etkisini gösterebilir. İlgi konusu dört bir yöne saçılarak ayrıcalıklı bir imge kaynağı olur. Böylece, bazı dönemlerde ve bazı toplumlarda askerlik, din ya da siyaset dili bütün sözlüğü yoğurur. Bu konuda, ortaçağda askerlik terimleriyle avcılığın, Din Savaşları sırasında dinsel yaşam ve törelerden aktarılmış eğretilemelerin, vb. *yayılım*larını düşünmek yeter.

Sperber'in savları, günümüz deyişbiliminin psikanalizden esinlenen bir akımıyle rastlaşmaktadır. Burada okuru deyişbilime ilişkin yapıtıma ve bu yapıttaki, Bachelard, Barthes, Jean - Pierre Richard, Mauron, vb.nin çalışmalarıyle ilgili incelememe göndermekle yetiniyorum. Orada, büyük yazarların çoğunda genellikle bilinçdışı güçlerin yön verdiği ayrıcalıklı bir sözlüğün var olduğunu gösteriyorum.

Anlamsal bir ara aşama olarak tasarladığım eğretilemeye ilişkin betimleme çerçevesinde (bkz. *yukarda)* bu bilinçdışı anlamaktarım olgusunu ötedeğerlendirme terimiyle tanımladım (63). Kuşkusuz bu olgular bireysel, bireysel oldukları için de sözcüğün dar anlamıyle *deyişsel* kökenlidir. Gene de ortak dilin oluşumunda çok önemli bir yer tutmaktan geri kalmazlar.

(63) Bkz. Şiirsel anlatımın göstergebilimsel görünümüne ilişkin yazım, a.g.y.

VII. — Belin - Milleron'un dilsel kavşakları

Bir mantıkçı ve toplumbilimci olan Belin - Milleron geleneksel kavramsal mantıktan ayrı «somut - karmaşık» bir mantık bulunduğunu ortaya koymuştur (64). Bu mantığın kaynağı doğrudan doğruya dildedir, ayrıcalıklı dilsel bağlılaşmalar uyarınca oluşan sözcüksel çağrışımlardadır. Belin - Milleron buna «düşüncenin dilsel kavşakları» diyor.

Fransız Devriminin siyasal dilini inceleyen yazar, örneğin *Yasa* ve *Yurt* kavramlarının devrimci yazılarda her zaman *aynı duygusal ya da teknik kavramlara bağlı olduğunu* gösterir; Genel Esenlik, Birlik, Halk, Mutluluk, Erdem, Özgürlük, Özveri, vb. ile aynı ilişkilerde yer aldıklarından bu kavramlar hep «aynı yollardan geçerler». Yazılarda ve söylevlerde aynı sözcüklere bağlandıklarından ve aynı durumlarda kullanıldıklarından Yasa ve Yurt kavramları özdeş sayılır. Bu özdeşleşme sözcüklerin tanımı ya da geleneksel mantık kuralları uyarınca değildir; Yasa ve Yurt kavramsal dizilerini oluşturan ilişkilerin *yöneşme*leriyle gerçekleşir.

Böylece, kamuoyunda «bir diziye egemen her kavram dilin rasgele ayırdığı bir öğe değildir; bir belirleme ve savlamalar kümesidir.» Bu kavramlara ilişkin bilgimiz «somut-karmaşık» niteliktedir. Soyut mantıksal tanımlara değil, tinsel, duygusal, vb. özellikli bir yığın belirlemeye dayanır.

Burada, Aristoteles'çi mantığın bir eleştiri-

(64) Belin - Milleron, La réforme de la connaissance (Bilgi Reformu), Arnault et Cie, 1942.

si karşısındayız. Bizi ilgilendiren, söz konusu olgunun dilbilimsel niteliğiyle birlikte varsayımları ve yapısal anlambilim önünde açtığı yeni yollardır.

VIII. — Anlamsal alanlar

Günümüzde, ortak amacı temel bir anlam özellikleri dizgesi aracılığıyla sözlüksel bütünleri betimlemek olan bir dizi araştırma sürdürülmektedir. Bu dizgeler, örneklerini çağdaş dilbilimde, özellikle de sesbilimde aramaktadır.

Bu çalışmaların amacı —dar ve yüzeysel— alan kavramını aşarak bütün sözlüğü kapsayacağı söylenen hem daha derin hem de daha genel yapılara ulaşmaktadır.

Bir sonraki bölüm, henüz pek az ilerlemiş olan ve çoğunlukla da bekleneni vermeyen bu araştırmaların bir değerlendirmesini sunuyor. Orada B. Pottier'den (bkz. s. 118), G. Mounin'den (bkz. s. 119) ve benim çalışmalarımdan (bkz. s. 128) aktarılmış birçok «anlamsal alan» örneği bulacaksınız. Ama söz konusu örnekler bu bölümde de yer alabilirdi. Çünkü şimdilik *dizgeler*den çok gene *alan* söz konusu.

Karşısında bulunduğumuz sorun da *alanları* gerçek *dizgelere* indirgeme sorunu. Yapısalcılıktan esinlenen çeşitli anlambilim ve sözcükbilim akımlarının bugün ortaya attığı sorun da bu Bu akımların bir çözüm getirdiği söylenemez. Gerçekte, bu sorunun bir çözümü bulunup bulunmadığı da —hiç değilse günümüzde ortaya atıldığı biçimde— haklı olarak sorulabilir.

ALTINCI BÖLÜM

YAPISAL ANLAMBİLİM

Başlangıçta Bréal'in tasarladığı biçimiyle anlambilim tarihsel bir incelemedir (bkz. Üçüncü ve dördüncü bölüm). Buna karşılık, «anlamsal alanlar» (ya da «sözlüksel», «dilsel alanlar») başlığı altında topladığımız çeşitli kuramlar, betimsel bir anlambilimin, Saussure'ün öğretimine uygun olarak, anlamı eşzamanlı ve yapısal biçimde tanımlamaya çalışan ilk taslaklarıdır.

Ne var ki bu girişimlerin toplu değerlendirmesini yaptığımızda ortaya çıkan sonuç parlak değildir, hattâ olumsuzdur. Bu konuda herkes aynı kanıda. Pek çok kimse girişimin düşçülüğünden bile söz ediyor.

Gerçekten de, bu sözlüksel yapıların çok az sayıda, her zaman ve her yerde aynı olduğu, her birinin sınırlı bir kavramsal alan kapladığı görülmektedir.

«Renkler»i, «askerlikteki rütbeler»i, «akrabalık terimleri»ni, vb. belirten sözcükler karşısındayız. Bunlar, ayrı kavramlara bölünmüş çok sınırlı bir alan kaplayan ve birbirini bütünleyen bağıntılar kuran birer düzinelik sözcük öbekleridir. Renkler, rütbeler bir merdivenin basamakları gibidir: Basamakların sayısı her basamağın kapladığı alanı belirler.

Bu dilsel yapılar kavramsal yapıları karşılar: Kavramsal yapıların gözlemi ise, bunların özel ve çok seyrek rastlanan olgular niteliği ta-

şıdığını gösterir. Ote yandan, bu türlü birkaç olgu dışında, anlamsal *alan* kavramının sesbirimler ya da biçimbirimler dizgesiyle karıştırılamayacağı açık bir gerçek. Çünkü böyle bir dizgede yer alan öğelerin her biri bütünün işleyebilmesi için zorunludur. Ancak bu türlü bir dizgeye *yapı* adı verilebilir. Elbette anlamsal alan her terimi nedenli kılan bir bağıntılar bütünüdür. Ama bu bağıntılar zorunlu ve dizgeli değildir. Sözcükler arasındaki bağıntıların bu rastlantısal niteliği, sözlüğü tümüyle yapı özelliği sunan bir dizgeye indirgemekten umudu kesmek gerektiğini tanıtlar gibi görünüyor.

Ne var ki çağdaş dilbilimin yaklaşık olarak son yirmi yıldan beri izlediği yol bu.

Şimdi bu girişimin toplu bir değerlendirmesini yapmamız gerekivor.

Dağılımsal, dönüşümsel, üretici, vb. çeşitli okullar bu konudaki kurgulara örnekler sunmuşlar ve anlambilim, dilbilgisiyle (bkz. *La Grammaire* [Dilbilgisi], yeni basım 1970) sesbilimi adım adım izlemiştir: Bu da beklenmedik bir şey değil.

I. — Dağılımsal inceleme

Anlamın incelenmesi sözcükbilimin temel sorunudur. Bir sözcüğün anlamını nasıl tanımlamalı? Bir sözcüğün çeşitli anlamlarını birbirinden nasıl ayırmalı?

Hiç değilse bir noktada çağdaş dilbilim birlik gösterir ve hiç ayrılığa düşmeden şu görüşleri benimser: «Sözcüklerin anlamları yoktur, yalnızca kullanımları vardır», «bir sözcüğün anlamları, bunların kullanımlarının toplamından

başka bir şey değildir». Bundan çıkan sonuç da şu: Bir sözcüğün, dilin gerçekleşme düzlemi olan söylemdeki anlamı —bu görüşe göre söylem dışında anlam zaten yoktur— söz zincirinde öbür sözcüklerle kurduğu bağıntılarla tanımlanır.

Örneğin, Littré (65)'nin, *tirer* (66) (çekmek, çıkarmak, kurtarmak, çizmek, basmak, silâh atmak, vb.) maddesinde karışık bir biçimde verdiği 64 anlamı ele alalım. Gerçekte, inceleme bunların dört öbekte toplanabileceğini gösterir. Bu dört öbekten birincisi en önemlisidir ve bir kimsenin bir nesneyi kendine doğru getirmek için hareket ettirmesine ilişkin bütün anlamları kapsar.

Bu durumda, Littré'nin verdiği çeşitli anlamların («tirer du vin» = şarap çekmek, «tirer la jambe» = reverans yapmak için ayağını arkaya götürmek, «tirer les vaches» = inekleri sağmak, «tirer un véhicule» = bir taşıtı çekmek, «tirer un revenu» = bir gelir elde etmek, vb.) eyleme konu olan şeyin özelliğine, hareketli ya da hareketsiz, katı ya da sıvı, vb. oluşuna bağlı bulunduğu görülür. Öte yandan, anlam, çekmek eylemini gerçekleştirmeyi sağlayan araçla da *(el, ip, musluk,* vb.) ilişkilidir.

Eylem böylece nesnesi (ya da öznesi. aracı, vb.) ile tanımlanır; aynı biçimde, *taşıt, şarap, gelir* de Fransızcada (bir yönleriyle) *çekilebilir* olma özellikleriyle tanımlanırlar.

---

(65) E. Littré, **Dictionnaire de la langue française**, Paris, 1863 - 1873, 4 cilt; ek, 1 cilt, 1877. Ç.N

(66) **Structures étymologiques du lexique français** (Fransız Sözlüğünün Kökensel Yapıları) adlı yapıtımda bu örnek enine boyuna incelenmiştir.

Anlamın bu sözdizimsel tanımı dağılımsal incelemenin temelidir: Bu incelemede, özdeş bir bağlam içinde yer alan biçimlerin bağlamca belirlenen ortak özellikleri bulunduğu ilkesinden kalkılır ve sözcüklerle bunların anlamları, aynı bütünde yer alan öbür terimlerle kurdukları bağıntılara dayanılarak sınıflandırılır ve tanımlanır.

Böylece *fıçıdan şarap (bira vb.) çekmek* gibi tümcelere bakılarak *şarap, bira,* vb.nin aynı sınıfa girdiği sonucuna varılır.

Görüldüğü gibi, bu türlü bir incelemede «anlam»a (ya da anlamsal içeriğe) hiç baş vurulmaz. İşlem sonunda anlamın yeniden ortaya çıkıp çıkmayacağı, işe karıştırılıp karıştırılmayacağı sorunu, ilkece biçimsel kalan yöntemin ikinci derecede önemi olan bir yanıdır; *şarap, bira,* vb.nin anlamsal akrabalığı, yalnızca aynı bağlam içinde *değiştirilebilir* olmalarıyle belirlenir.

Yeni yöntemin devrimci niteliğine dikkati çekmek isteriz. Çünkü, benimsenen yöntemsel çerçevelerle görüş açılarının tam bir gelgit durumu sunduğunu sık sık belirtmiş olmakla birlikte, bu «karşı-anlıkçılık» (antimantalizm = anlıksal içerik olarak tanımlanan anlama baş vurmaya karşı çıkan görüş)ın, sözlükçülükteki kuramsal düşünce ve uygulamanın başlangıcından beri var olan bir geleneği yeniden tartışma konusu yaptığını da görmezlikten gelemeyiz.

Dağılımcılığın babası, A.B.D'deki Yale Okulu'nun önderi olan L. Bloomfield (67)dir. Onun öğrencisi Z.S. Harris dağılımcılıktan alınabile-

(67) L. Bloomfield, **Language** (Dil), 1933; Z. S. Harris, **Structural Linguistics** (Yapısal Dilbilim), 1951.

cek tüm ürünleri almış, çıkarılabilecek bütün sonuçları çıkarmıştır. Arı ya da katışık, öğretiye az ya da çok bağlı kalan değişik biçimleriyle dağılımcılık sözlükçülükteki en yeni bütün uygulamalara egemendir.

Bir tek Fransa'yı ele almakla yetinerek bu konuda Jean Dubois'nın *Dictionnaire du français contemporain* (Çağdaş Fransızca Sözlüğü)ini, Paul Imbs'in *Trésor de la langue française* (Fransız Dilinin Büyük Sözlüğü)inin yeni yayımlanan birinci cildini (68) örnek gösterebiliriz; Paul Robert'in sözlüğü de *(Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française)* biraz tutucu olmasına karşın, bir sözlükçüler topluluğunun düşüncesini beslemekte. Bu topluluk anlam sorununu düşüncelerinin merkezi yapmış, devrimci bir kuramın verdiği umutlarla, zorunlukları ve durgunluğu henüz çok ağır basan bir uygulamanın karşı karşıya geldiği noktaya yerleştirmiştir bu sorunu.

Kuramcı sözlükçülerin, özellikle de Jean Dubois'nın, Alain Rey'in, J. Rey-Debove'un bu çalışmaları üstüne, *Cahiers de lexicologie* dergisinde düzenli olarak yayımlanan yazılar, *Langue française* dergisinin çeşitli sayıları (sayı 4: *La sémantique* [Anlambilim]; sayı 2: *Le lexique* [sözlük], Alain Rey'in *La Lexicologie* (Sözcükbilim) adlı yapıtında topladığı parçalar okunabilir.

Genellikle çok ilerlemiş ve çok soyut olan bu kurgular sözlükçülükteki uygulamaları desteklemektedir. Örnek olarak *Trésor de la langue française*'in yeni yayımlanan (şubat 1972) birinci cildindeki *abandonner* (bırakıp gitmek,

(68) Bu sözlüğün ikinci cildi de yayımlanmıştır (1973). Ç.N.

yüz üstü bırakmak, yüz çevirmek, vaz geçmek, savsaklamak, vb.) maddesini inceleyeceğiz.

Kuşkusuz, bu sözlük henüz çok dikkatli atıyor adımlarını. Açıkça belli ki anlamı her zaman deneyin sezgi ürünü bir verisi olarak görüyor.

Bunu böylece belirttikten ve verilen anlamların geleneksel sözlükçülüğü sürdürdüğünü kabul ettikten sonra, T.L.F.in bu anlamları, sınıflandırma ölçütleri tümüyle sözdizimsel nitelikli özgün bir çerçeve içinde topladığını sövlemeliyiz.

Böylece *abandonner* maddesi şu kullanımları birbirinden ayırır:

I Geçişli kullanımlar; II. Çift adıllı kullanımlar.

Geçişli kullanımlar şu bölümlere ayrılır:

A) Çoğunlukla öznenin kişi olduğu çeşitli kullanımlar;

B) Her zaman önünde *à* edatı bulunan ikincil (69) bir nesneyle birlikteki kullanımlar

A ile ilgili olarak şu kullanımlar karşıtlaşır:

1) Nesnenin kişi olmadığı kullanımlar; 2) Nesnenin kişi olduğu kullanımlar.

Nesnenin kişi olmadığı kullanımlarda şu ayrım gözetilir:

a) Nesneyle eylemden önceki bağın gerçek bir iyelik bağı olduğu kullanımlar;

b) Nesneyle eylemden önceki bağın yalnızca tasarlanan bir iyelik bağı olduğu kullanımlar.

---

(69) **İkincil** sözcüğüyle karşıladığımız terim Guiraud'da **second** (ikinci), T.L.F.'te ise **second.** (**secondaire**'in kısaltılmış biçimi). Ç.N

Anlamlar dizgesi bu sözdizimsel ilişkiler dizgesine bağlıdır:

A) «Bir kişi ya da şeye bağlayan bağı koparmak»;

1) «Bir şeye bağlayan bağı koparmak» (70);

a) «Gerçek iyelik bağı».

Bu yoldan, «l'humble propriétaire abondonna son champ» (yoksul çiftçi tarlasını bıraktı) tümcesi I, A, 1, *a* bölümüne konulmuştur (kullanım geçişli, özne bir insan, nesne cansız bir şey, nesneyle eylemden önceki bağ gerçek bir iyelik bağıdır). Bu da «bir kimsenin, daha önceki gerçek bir iyeliğe kendisini bağlayan bağı koparmadığı» anlamına gelir.

Görüldüğü gibi anlamlar arasındaki ayrım, sözcüğün bağlamdaki öbür sözcüklerle bağıntılarını tanımlayan biçimsel ölçütlere (dilbilgisi öbeklerine) göre yapılmaktadır.

Ama şu da bir gerçek ki bu türlü bir inceleme sınırlı kalmakta, özellikle *abandonner* eyleminin nasıl olup da «bir bağı koparmak» anlamına geldiğini belirtmemektedir.

İnceleme burada sözcüklerin yüzeyinde kalıyor. Ama aynı zamanda, bütünüyle bir Fransız dili sözlük yapısını yeniden kurmanın —bu türlü bir işlemi olanaklı gördüğümüzü varsayalım— ne denli güç bir şey olduğunu anlıyoruz.

Daha sınırlı bir amaç güden Jean Dubois bir dizi yazı ve çalışmayla, oldukça ileri götürülmüş dağılımsal bir inceleme örneği vermiştir. Burada bilginin, Fransızca «aigu» ve «pointu»

(70) P. Guiraud son iki tanımda «özneyi... bağlayan bağı koparmak» diyor; bu ise ortaya bir üçüncü öğe çıkarıyor. Tanımları T.L.F.'e bağlı kalarak çeviriyoruz. Ç.N.

(sivri, vb.) eşanlamlılarını nasıl tanımlayıp kar şılaştırdığını örnek olarak ele alalım (71).

Bu sözcüklerin *dağılımını* inceleyen yazar üç sınıf saptar:

Bunların birincisi *arrondi* (yuvarlak) ya da *pointu* sıfatıyle birlikte kullanılabilen adlardır; bu adların yalnız bir bölümü —evet, yalnız bir bölümü— *aigu* ile birlikte kullanılabilir. Bu gerçek, sözcüklerin dağılımını tanımlayan sözdizimsel değişilere dayanılarak ortaya konulmuştur.

Böylece *pointu* ya da *aigu, ongles* (tırnaklar), *pic* (tek ve sivri dağ), *bec* (gaga), *flèche* (ok), vb. ile birlikte kullanılabilirse de, *chapeau* (şapka), *tête* (baş), *soulier* (ayakkabı), vb. yalnız *pointu* ile birlikte kullanılabilir. Demek ki birinci kümede *aigu, pointu*'nün bir altkümesi olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu durum, *sourd* (boğuk) ya da *perçant* (tiz) sıfatlarıyle birlikte kullanılan *voix* ([çıkarılan] ses), *cri* (çığlık), *timbre* (tını), *son* ([algılanan] ses) vb. sözcüklerde tersine döner. Bunlardan yalnız *voix* ve *ton* (ton) *pointu*'yle birlikte kullanılabilir. Burada, *pointu, aigu*'nün bir altkümesidir.

Chronique (kronik), *grave* (ağır, tehlikeli) sıfatlarıyle birlikte kullanılabilen üçüncü bir ad sınıfının *(douleur* «ağrı», *maladie* «hastalık», *crise* «kriz», *néphrite* «nefrit», vb.) *pointu*'yle hiç bir birleşim olanağı yoktur.

Elbette, anlamı işe karıştırdığımızda bu üç sınıfın özel üç anlambirimcik türünü karşıladı-

(71) Jean Dubois, Distribution, ensemble et marque dans le lexique (Sözlükte Dağılım, Küme ve Belirti), Cahiers de lexicologie dergisi, 4, 1964, I, ss. 8 ve ötesi.

ğını görürüz: «Katılar», «sesler», «hastalıklar». Ama bu incelemenin ilginç yanı, bu üç sınıfın varlığını ve sınırlarını, anlama baş vurmadan ortaya çıkarabileceğimizi göstermesidir.

Yukarda (bkz. s. 109) belirtilen yapıtlarda, burada yer darlığından ötürü anamadığımız birçok dağılımsal inceleme örneği bulabilirsiniz. Bunlar dağılımsal kuram ve uygulamanın artık sözcükbilimcilerin ortak malı olduğunu ve *Dictionnaire du français contemporain* ya da *Le Trésor de la langue française* (bkz. s. 109) türünden en yeni sözlüklerin ortaya koyduğu gibi sözlükçülüğün araçlarından biri durumuna girdiğini göstermektedir. Bu yapıtlar, dağılımcılığın karmaşıklığından ve ağır işlemesinden doğan sınırlılığını da gözler önüne serer. Bugün elimizde bulunan olanakların yetersizliği dolayısıyle yöntemin biraz genişçe bir bütüne —hele sözlüğün tümüne— uygulanması düşünülemez bile; açık bir gerçek bu.

Çünkü sorunun artık ne biçimde ortaya çıktığını anlamak gerekir.

Bir betikler bütününden anlamlı birimler bulunup çıkarılacak ve bunların her biri öbürleriyle kurduğu bağıntılarla tanımlanacaktır. s1, s2, s3,... vb. öğelerden oluşan bir sözcük derlemesinde s1: s15, s35...in öznesi, s20, s5000'in tümleci, vb. olarak tanımlanacaktır. Örneğin, *köpek* «havlamak», «avlamak»...ın öznesi, «dövmek», vb.nin tümlecidir (72).

Bu ilk işlem aracılığıyle her öğenin «dağılım»ı böylece saptandıktan sonra, sözcükler aralarında bir ya da birçok özdeş bağıntı bulunan

(72) Örneğin bir bölümü Türkçeye uyarlanmıştır. Ç.N.

öğeler bütününün oluşturduğu sınıflarda toplanacaktır.

Böylece, s15'in öznesi olan bütün sözcükler s1 le bir sınıf oluşturacak, hem s15'in, hem s35'in öznesi olanlar ise bir ikinci sınıf, vb. oluşturacaktır. Bu türlü bir incelemenin biraz geniş çe bir betikler bütününe uygulandığında milyarlarca milyar bağıntı kapsayacağı ortada. Bu türlü bir işi henüz —ve hiç kuşku yok ki daha uzun süre— en güçlü bilgisayarlardan bile beklemek olanaksız görünüyor.

II. — Anlambirimcikler incelemesi

Yukarda belirttiğimiz gibi dağılımsal inceleme teknik bakımdan çözümlenmesi olanaksız sorunlara takılır kalır. Dağılımcılığın anlama baş vurmayışı (karşıanlıkçılığı) ve onun yerine sözlük birimleri yalnızca biçimsel açıdan tanımlaması bir betikler bütününün tümüyle ve eksiksiz olarak incelenmesini gerektirir. Oysa örnekler bütünü biraz genişledi mi gözlemcinin denetiminden çıkıverir.

Dağılımcılığa yöneltilen eleştiriler, «üretici» denilen yeni bir yöntemin temelinde yer alır (bkz. *La Grammaire* [Dilbilgisi], «Que sais-je?», no. 788, 1970 baskısı). Bu yöntem öbürünün tam tersidir, öyle olması da gerekir.

Sorunları ele alışı bakımından tümdengelimci, usçu ve anlıkçı olan yeni okul betik bütünlerini tümü kapsayıcı biçimde incelemek yerine tümdengelimli ve *önsel* nitelikli kuramsal örnekler yapımına girişir, bu arada anlam kavramını yeniden incelemeye katar.

Gerçekte, anlamsal bir dizge kurma tutkusu daha şimdiden yaygın; üretici akımla hiç ilgi-

sı olmayan birçok araştırmacı da bu tutkuyu paylaşmakta. Yalnız, üretici akım söz konusu araştırmacıların sorunlarını belirginleştirmiş, bu sorunlara canlılık kazandırmıştır.

Burada «anlambirimcikler incelemesi» başlığı altında topladığımız son derece çeşitli ve birbirinden ayrı yöntemler arasında birtakım ortak yanlar vardır. Bu yeni anlambilimin amacı «anlamlar dizgesi»ni kurmaktır. Tıpkı «sesler dizgesi»ni oluşturan sesbilim gibi. Bilindiği gibi gösterenler düzleminde sözcük bir «sesbirimler demeti»dir. Acaba gösterilen kavramın da aynı biçimde bir «anlambirimcikler demeti» olduğu düşünülemez mi? Bu görüşe göre, örneğin *inek* sözcüğü şu birimciklere indirgenebilir: «hayvan» + «dişi» + «evcil» + vb. İşte, bundan dolayı, bu tür incelemelere *anlambirimcikler* (bir başka deyişle anlam bileştirenler) incelemesi adı veriliyor.

Bu eski bir sorundur; herkesten önce de bir tanım arayan sözlükçünün sorunudur. Bu konuda J. Rey-Debove'un çalışmalarını, özellikle de, bu sorunların sunulup eleştirildiği *Etude linguistique et sémantique des dictionnaires français contemporains* (Çağdaş Fransızca Sözlüklerin Dilbilimsel ve Anlambilimsel İncelemesi) [Mouton, 1971] adlı yapıtını okumak çok yararlı olur.

Bu aynı zamanda her türlü sınıflandırmanın ortaya çıkardığı bir sorundur; bir bitey, bir direy, dağınık bütünlerin ayırıcı bir özellikler dizgesine indirgenmesine dayanır.

Yalnız, dilin hangi oranda bir sınıflandırma olarak ele alınabileceği ve bu türlü bir dizgeye benzetilebileceği de saptanmalıdır.

Descartes'tan Leibniz'e kadar, *felsefe dilleri* adıyle ortaya çıkan girişimlerin tümü de bu alanda ünlü ve son derece öğretici bir örnek sunmaktadır bizlere.

Bu dizgelerin en eksiksiz ve en özgünlerinden birini kuşkusuz John Wilkins'in *Essai d'un caractère graphique réel et d'une langue philosophique* (Gerçek Bir Çizge Harf ve Felsefe Dili Denemesi) [Londra, 1668] adlı yapıtında buluruz. Sözlükleri incelemekle işe başlayan yazar (73) sözü edilen her şeyi altı türe, bu altı türü de, ayrılıklara dayanarak kırk sınıfa böler. Bu sınıfların her birini bir harf gösterir. Her harfin sol alt bölümünde, birinci, ikinci ya da üçüncü ayrılığı belirtmek için dik, geniş ya da dar bir açı bulunur. Bir de harfin öbür ucuna, ayrılıklar arasında yer alan cinsleri gösteren çizgiler eklenir. Wilkins ayrıca bu düşünyazıyı eklemli biçimlere de dönüştürür. Bu amaçla, *ba, be, bi, da, de, di, ga, ge, gi,* vb. türünden yalın hecelerle kırk temel sınıfı belirtir. Bu köklere, türün içinde ayrılığı gösteren bir ünsüz, sonra da cinsi belirten bir ünlü ekler.

Bu türlü pek çok dil vardır: Michel Adanson'un *Les Familles de plantes* (Bitki Aileleri) [1763] adlı yapıtında sunduğu ve sonradan Linné'nin sınıflandırmasını benimsemek amacıyle bıraktığı bitki terimleri gibi.

Bu evrensel felsefe dilini savunanlar arasında, bir de Wilkins'in düşüncelerini benimseven Leibniz'e özel bir yer vermek gerekir.

---

(73) Başarısızlığa uğradığı düzeydir bu, çünkü incelemenin geçerliği sözlüklerdeki tanımların geçerliğine bağlıdır. Peki, bu tanımlar geçerli mi? (Bkz. aşağıda s. 126).

Daha Descartes'ta bile bu düşüncelere rastlanır. Şöyle der bu düşünür: «Eğer biri çıkıp da insanların imgeleminde bulunan ve düşündükleri her şeyi oluşturan yalın düşünceleri iyi açıklamış olsa ve bunu herkes benimseseydi, öğrenilmesi, konuşulması ve yazılması son derece kolay, aldanmaya hemen hemen hiç yer bırakmayacak biçimde her şeyi ayırt ederek gösteren evrensel bir dilin yaratılabileceğini ummaya cesaret ederdim.»

Bu eski bir düştür: Ortaya attığı «ulam»larla (kategorilerle) Aristoteles'in düşü.

Bugün *yapısal* ya da *anlambirimcik* incelemesine yönelen anlambilim akımları da, dizgeli birleşimleriyle kavramlarımızı biçimlendirip desteklediği savunulan mantıksal - dilsel tümellere ilişkin başlıca konutlarıyle aynı düşü benimsemiş bulunuyor. Sık sık Port-Royal'in dilbilgisi anlayışına bağlandığını belirten yeni okulun felsefe diline bütün bütün yabancı olması ilginç; oysa bu dil yeni okula, üzerinde düşünülecek konular sunarak yararlı olabilir, hiç değilse niçin başarısızlığa uğradığını, neden bırakıldığını gösterebilir.

1. *Ad dizelgeleri.* — Ama sorunu önce en yalın yönünden ele alarak ad dizelgelerine bir göz atalım.

Son derece çeşitli ve geniş çapta belge derlemelerinin tanımı, sınıflandırılması, belleğe yerleştirilmesi gibi işlemleriyle bilgisayar yeni yeni «diller» oluşturulmasını gerekli kılar. Bu dillerin büyük çoğunluğu sınıflandırılan belgelerdeki anlambirimciklerin ya da ayırıcı özelliklerin incelemesine dayanır.

Çok verimli bir alandır bu. Örnek olarak

Gardin'in (74) çalışmalarını anabiliriz Bir kazıbilimci olan yazarın amacı araç, vazo, vb. geniş bir nesneler bütününü sınıflandırmak, bunları dizgelere ve bilgisayar fişlerine dönüştürmektir. Gardin, amacını gerçekleştirmek için her nesneyi az sayıda ayırıcı niteliğin varlığı ya da yokluğuyle tanımlayabilen özel bir dil tasarlamıştır. Örnek: Kulplu ya da kulpsuz, ayaklı ya da ayaksız, boğazlı ya da boğazsız, vb. vazo

Kuşkusuz, Gardin burada sözcükleri değil, nesneleri betimleyip sınıflandırıyor. Onun için de, böyle bir yöntemin dil düzeyinde uygulanabilir olup olmadığı sorunu çözümlenmiyor.

«Oturacaklar» dizgesine ilişkin çok geçerli ve sık sık anılan bir incelemesinde B. Pottier de aynı görüşü dile getirir. Yazar, otuz kadar «oturacak» *(koltuk, sandalye, tabure, puf, sıra,* vb.)-tan oluşan bir dizelgeden yola çıkar. Bunlardan her birinin altı tane ikili ayırıcı özellik *(arkalıklı* ya da *arkalıksız, kolluklu* ya da *kolluksuz, ayaklı* ya da *ayaksız, bir kişilik* ya da *çok kişilik,* vb.) kapsayan bir dizgeye göre tanımlanabileceğini ortaya koyar. Böylece, gösterenleri betimleyen sesbirim dizgelerine çok benzeyen bir gösterilen betimleme dizgesi elde edilir.

Burada da ortaya çıkan sorular gene şunlar: Hangi oranda sözcükler betimlenmektedir? Yoksa yalnızca nesneler mi betimlenmektedir?

---

(74) J.C. Gardin, **Le fichier mécanographique de l'outillage,** (Araçların Mekanik Yazımlı Fişliği), Beyrut, Fransız Arkeoloji Enstitüsü (1956); aynı yazar, Four codes for the description of artifacts: an Essay in Anthropological technique and theory (Sanat Yapıtlarının Betimlenmesi için Dört Şifre: İnsanbilim Teknik ve Kuramına İlişkin Bir Deneme), **American Anthropologist** dergisi, cilt 60, sayı 2, 1960.

Bu türlü bir betimleme genelleştirilerek başka bütünlere de uygulanabilir mi, uygulanamaz mı?

G. Mounin'in, biri *evcil hayvanlar*, biri de *konutlar* olmak üzere iki *anlamsal alan* inceleyen araştırmalarının konusu budur. Bu incelemeler yazarın *Clefs pour la sémantique* (Anlambilim İçin Anahtarlar) adlı kitabında yer alır. Okur bu kitaba baş vurabilir.

Örnek olarak, bu iki alandan birinin küçük bir bölümünü, Mounin'in düzenlediği biçimde aşağıda sunuyoruz *(a.g.y.,* s. 134) [75].

Yalnızca bir bölümünü aktardığımız bu çizelge bazı gözlemlere yol açar: *âne,* (eşek), *cheval* (at), *mulet* (katır), vb. ile *erkek, dişi, yavru sayısı,* vb. anlam birimlerinin tanımlanmadığı «yüzeysel bir yapı»dır bu.

72 hanesinden 33'ünün boş olduğu çok gevşek bir yapı. Böyle bir bütüne yapı adı verilebileceği de kuşkulu. Hiç değilse, bazı terimlerin biçimsel bir ilişki kurduğu *(âne/ânesse, poulain/pouliner),* bazı terimlerin ise böyle bir ilişki kurmadığı *(étalon/jument)* çok eksik bir yapı bu.

Çok da tutumsuz bir dizge; «ayırıcı özellikler»in sayısı üretilen biçimlere oranla çok yüksek.

Her zamanki gibi bir de şu var: Çok sınırlı ve betimleyici özellikleri —genellikten yoksun oldukları için— başka bütünlerin betimlenmesinde pek kullanılamayacak bir alan söz konusu burada da. Mounin bütün bunların bilincin-

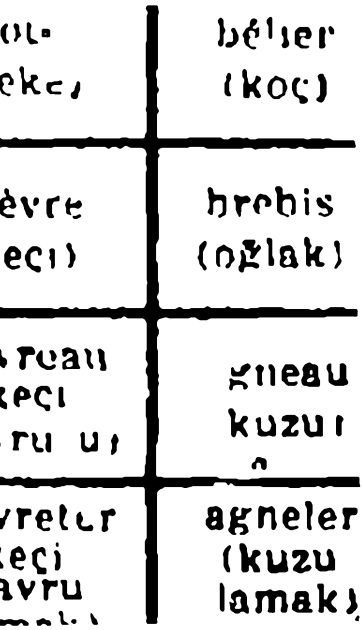
(75) Guiraud «s. 114» diyor, oysa söz konusu bölüm s. s. 134'te. Ç.N.

Tiur
(bu

Vac
(in

ves
(da

vêl
(buz
lam

bélier
(koç)
brebis
(oğlak)
gneau
kuzu
agneler
(kuzu
lamak)

de. Vardığı dikkatli ve ölçülü sonuçtan ötürü kendisine borçlu sayılırız:

«Bugüne dek bilinen yapısalcı girişimlerin dilbilimin öbür alanlarındaki kadar sağlam sonuçlara varıp varmadığını haklı olarak kendimize sorabilir ve yanıt olarak sözlüğün de, anlambilimin de yapılaşma gizinin ortaya çıkmadığını söyleyebiliriz» *(Clefs pour la sémantique* [Anlambilim için Anahtarlar] (76).

Ne var ki, az sayıda anlam biriminin birleşimlerine dayanarak sözlük dizgesinin tümünü ortaya koyma tutkusu içinde «yapısal anlambilim» bize bu gizi açıklayabileceğini savunuyor. Günümüzde çok yaygınlaşan ve sayısı gitgide artan bu çalışmalardan (77) Greimas'ınkilerle (Fransa) Katz ve Fodor'unkileri (A.B.D) analım.

2. *Katz ve Fodor'un dil felsefesi.* — Chomsky'nin öğrencileri olan Katz ve Fodor üretici bir sözcükbilimi, bir başka deyişle ve bu okulun terimleriyle, bir dilin ve yalnızca o dilin bütün sözlüksel biçimlerini üretebilecek kuralları tanımlamayı denemişlerdir. Görüşleri şu yapıtlarda özet olarak bulunur: J. A. Fodor ve J. J. Katz, *The structure of language: readings in the Philosophy of Language* (Dilin Yapısı: Dil Felsefesi Okumaları) Prentice-Hall, 1964 ve J.J. Katz, *The Philosophy of Language* (Dil Felsefesi) [1966].

«Dil felsefesi» başlığı ayırt edici bir başlık: Yazarları bir yandan karşı çıktıkları Aristoteles'e bağlıyor, bir yandan da bilmedikleri Leibniz'e.

---

(76) Bkz. s. 160.

(77) Bkz. T. Todorov'un, Rey'in, Guilbert'in çalışmalarındaki kaynakçalar ve örnekler.

Katz ve Fodor'un amacı bir sözlük hazırlamak: Her girişi, önce *dilbilgisi belirticileri* (ad, sıfat, vb., eril, dişil, vb.), sonra da *anlam belirticileri* (hayvan, insan, vb., erkek, dişi, vb.) ve *seçme kısıtlamalarını* belirleyen *ayırıcılarca* tanımlanacak bir sözlük. Öte yandan, bu sözlükte türlerin her biri, bir sınıfı bir başkasına (örneğin bir adı bir sıfata, vb.) dönüştüren birtakım *izdüşüm kurallarına* uyacak.

Bakın böyle bir sözlükte, İngilizcenin dört anlamını ayırt ettiği *bachelor* sözcüğü nasıl yer alır (bu anlamlar sözlükte *anlam belirticilerinden* kalkılarak tanımlanır):

bachelor 1 — (fiziksel nesne), (canlı varlık), (erkek), (ergin), (hiç evlenmemiş); <SK>

2 — (fiziksel nesne), (canlı), (genç), (şövalye), (bir başkasının derebeylik bayrağı altında hizmet eden); <SK>

3 — (fiziksel nesne), (canlı varlık), (insan), (ilk dört yıllık yüksek öğrenimden sonra diploma almış olan); <SK>

4 — (fiziksel nesne), (canlı varlık), (hayvan), (erkek), (fok), (üreme döneminde dişisiz); <SK>

Kuşkusuz, *fiziksel nesne, hayvan,* vb. anlam belirticileri, Aristoteles'in mantık ulamlarının yeniden düşünülmüş biçimlerinden başka bir şey pek değil. Ama bu türlü bir sözlük gerçekten hazırlanıp kullanılırlık edinmeden bunların geçerliği üstüne bir yargıda bulunabilmek de

güç. Böyle bir sözlüğün hazırlanması ise daha çok zaman ister.

Son olarak şunu da belirtelim: Aristoteles'in on «ulam»ı, Wilkins'in altı «tür»ü ve kırk «sınıf»ı var; oysa, «*bir başkasının derebeylik bayrağı altında hizmet eden*» ya da «*üreme döneminde dişisiz*» gibi «anlam belirticileri» genellikten, bunun sonucu olarak da sınıflandırma gücünden yoksun.

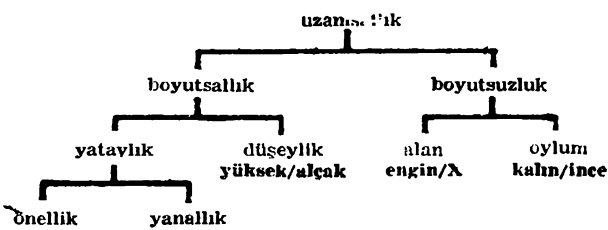
3. *Genel anlambilim.* — Özellikle, Hjelmslev ve Bröndal'in izleyicisi Algirdas Julien Greimas'ın tasarladığı *genel anlambilim* çok daha kesin.

Sesbilimden örnek alan yazar sözlüksel birimleri ikili anlambirimciklerden oluşan bir bileşene indirger. Greimas'ın yapıtı hem tasarlanışındaki gerçek güç, hem de sunuluşundaki kesinlikle değerini ortaya koyar. Eğer birtakım beylik kavramlar (elbette öyleleri de bulunacak) hem insanı sinirlendiren hem de yararsız olan bir dizi terime bürünerek özgünlük belgesi almaya kalkışmasa, değindiğimiz nitelikleri yapıta daha da seve seve tanırdık. Yeniusçu ve tümdengelimci bütün «yeni dilbilgisi»nde rastlanan bir özelliği daha belirtmek isteriz: Uygulama kuram düzeyinde değil.

Olgucu ve tümevarımcı ölçütleri çürüten Hjelmslev bize şunu öğretmiştir: Kuramsal bir örnek, yalınlığı ve tümü kapsayıcılığıyle geçerlik edinebilir, çünkü gözlenen olguların tümünü açıklamak zorundadır. Gerçi üstat kendi varsayımlarını olgular düzleminde pek az sınamıştır. Ama hiç değilse tümü kapsama ölçütünün üstünlük ve zorunluğunu belirtmeye özen göstermiştir.

Çömezleri bu konuda kendisini pek az izlemiştir. Bunlar Us'un evrenselliğine inanarak «iyi düzenlenmiş kuramsal bir örnek» yararına gerçeği görmezlikten gelirler; hattâ pek duraksamadan gerçeği bütün bütün ona feda ederler. Aynı duruma *Sémantique structurale* (Yapısal Anlambilim)de de sık sık rastlarız. Yazar beni bağışlasın. Kaldı ki burada söz konusu olan, kendisinden çok, aşırılıklarından yakınmakla birlikte, özgünlük ve verimliliğini kabul edebileceğimiz bir yöntem.

Bir örnek vererek bu konuyu kapayalım Greimas'ın tasarladığı biçimde, «uzamsallık»ın anlambirimcikler dizgesi:

Bu türlü bir dizgede *geniş* kavramı şu anlambirimciklerle tanımlanır: «yanallık, yataylık, boyutsallık, uzamsallık».

Böyle bir betimleme birtakım gözlemler gerektirir. Daha önceki sayfalarda da bu türlü gözlemler yapma olanağını bulmuştuk.

Burada sözlüksel değil, kavramsal bir alan karşısındayız. Bu inceleme mantığa bağlanır; geçerlidir geçerli olmasına ama bu alanda va-

pılaşan sözcükler değil, nesnelerdir: Bu da açıklığa kavuşmalı. Sekiz kavram tanımlamak amacıyle altı anlambirimcikten oluşan bir dizgeye baş vuruluyor. Bu ise, olguların tümü için, hemen hemen ne kadar kavram varsa bir o kadar da anlambirimcik kapsayacak bir betimleme türü kullanmak demektir. «Dizge»nin tam karşıtıdır bu da. Esin alındığı söylenen sesbirimler dizgesinin otuz kadar birimiyle beş-altı ayırıcı özelliğinden uzaktayız.

Yüksekliği «düşeylik»le, *genişliği* «yataylık»la tanımlamak bir göstergeyi bir üstgöstergeyle değiştirmekten başka bir şey değildir. Böylece göstergeler (sözcükler ya da betikler) üstüne, gereksiz yinelemelerden oluşan ve çoğu kez son derece açık seçik olan şeyleri bazan aşırı derecede karmaşık ve örtülü bir dile çeviren bir anlatım türü çıkar ortaya.

Son olarak, sözcükbilimin bugüne dek ayırıcı özellik incelemelerinden hiç yararlanmadığını da söyleyebiliriz (78). Bunu böylece belirttikten sonra, bu tür incelemelerin çağdaş göstergebilimin en olumlu ve önemli katkıları arasında yer aldığından kuşkum olmadığını da eklemek isterim.

Sorun çözümlenmemiştir, ama ortaya atılmıştır. Yapmak zorunluğunu duyduğumuz eleştirilere karşın, Greimas'ın kitabı bu sorunun bilgi kuramıyle yöntem açısından önem ve kapsamını göstermeye yardımcı olacaktır

---

(78) Bu konuda bkz. J. Rey - Debove'un eleştirileri, **Etude linguistique des dictionnaires français contemporains** (Çağdaş Fransızca Sözlüklere İlişkin Dilbilimsel İnceleme).

Dağılımsal incelemeyle ayırıcı anlambirimcikler incelenmesine iki büyük eleştiri yöneltilebilir.

Usçu geleneğe bir dönüş olan ayırıcı anlambirimcikler incelemesi, anlamı, özelliklerini ayrımsal bir karşıtlıklar dizgesinden alan yapısal bir kendilik olarak tasarladığı ölçüde kuşkusuz bu geleneğin sınırlarını aşmakta ve yenilemektedir. Ama eski yöntemi bu denli kesin bir biçimde değiştirmesine karşın yapısal anlambilim gene de mantıkla dili, sözcüklerle nesneleri karıştırarak anlıkçılığın tuzağına düşmekten kendini kurtaramıyor.

Daha önce de söylediğimiz gibi, *sandalye* ile *koltuk*'u «kolluksuz ya da kolluklu», *uzunluk* ve *yükseklik*'i «yataylık ya da düşeylik», vb. yoluyle karşıtlaştırmak mantıksal açıdan son derece açık işlemler. Ama bu işlemlerin dilbilimsel geçerliğini hiç bir şey doğrulamaz. Kuşkusuz, sözlük *koltuk* sözcüğünü «arkalıklı ve kolluklu bir kişilik oturacak» diye tanımlar. Bu da sözlüklerin mantıksal ölçütlerden kalkılarak hazırlandığını tanıtlar. Ama çeşitli oturacak adlarının incelenmesi, bu ölçütlerin, ne denli açık olurlarsa olsunlar, nesneleri kavramlaştırarak adlandırmak için dilin kullandığı ölçütler olmadığını gösterir.

Örneğin, Fransızcadaki *causeuse* (iki kişilik kanape; «causer» = biriyle konuşmak, çene çalmak'tan), *bergère* (arkalığı beslenmiş, oturulacak yeri geniş koltuk; «berger» = çoban'dan), *chaise-longue* (üzerine bez gerilmiş ve uzanılabilecek biçimde yapılmış koltuk, şezlong; «chaise» = sandalye, ve «long» = uzun'dan), *pliant*

(açılır kapanır iskemle; «plier» = katlamak, bükmek'ten), *transat* (şezlong; «transatlantique» = transatlantik'ten), *prie-dieu* (Hristiyanların dua iskemlesi; «prier» = dua etmek, ve «Dieu» = Tanrı'dan), vb. nedenli adlara bir göz atmak, bunlardan hiç birinin söz konusu dizgeyle ilişkili olmadığını göstermeye yeter. Öbür sözcüklerin kökenleri de bunu doğrular: *chaise* (sandalye) < *cathedra* (oturacak), *tabouret* (tabure) < *tabouret* (küçük davul, trampet), *canape* < *conopeum* (perdeli), *fauteuil* (koltuk) < *faldestoel* (açılır kapanır oturacak), vb.

Görüldüğü gibi, sözcükler arasındaki bağıntılar nesneler arasındaki bağıntılara uymaz. Dilin mantığı mantıkçıların mantığı değildir. Bu gözlem çoktandır dil olgularının *mantık dışılığını* ortaya koymuş bulunuyor. Karşı-anlıkçı biçimcilik ve onun her türlü eleştirel değerden yoksun bir mantığa başvurmama ilkesi bunun ürünü.

Ne var ki, yukarda da gördüğümüz gibi, bu tutumundan ötürü dağılımsal incelemenin yazgısı sözlüğün yüzeyinde, sözcüklerin birbirinden kopuk küçük küçük «alanlar»a bölündüğü bir düzeyde takılıp kalmak.

Çağdaş yapısal anlambilimin anlıkçı tepkisine de bu başarısızlık yol açmıştır. Yapısal anlambilim, yapıların ancak derinlemesine, belli bir soyutluk ve genellik düzeyinde açıklanabileceğini anlamıştır Ama kanımca dilin «tümeller»ini mantıkta ve özellikle de eskidenberi dilbilimsel değil mantıksal kökenli olan sözcüklerin tanımlarında arayarak büyük bir yanlışlığa düşüyor.

Bu yeni-usçuluk Wilkins'le Leibniz'in «fel-

sefe dili»ne bir dönüşten başka bir şey değil. Oysa «felsefe dili»nin uğradığı başarısızlık bizi derin derin düşündürmeli.

Böylece, anlıkçılıkla karşı-anlıkçılık arasında günümüzde ortaya çıkan tartışma bana kalırsa dilsel bağıntıya ilişkin yanlış bir görüşe dayanıyor. Gerçi bu bağıntı özel bir bağıntıdır ve onun için de mantık alanına girmez. Ama mantık dışı olduğu da doğru değildir. Kimilerinin biçimciliğiyle kimilerinin yeni-usçuluğu arasında, nesnelerin mantığından ayrı ve dizgeye özgü bir sözcük mantığı arayan üçüncü bir yol gerekli.

Ben bu yolun kökenbilim aracılığıyla bulunabileceğini düşünüyorum. Elbette sözcüklerin geleneksel türden bir tanımı ve kökensel sınıflandırması söz konusu değil burada.

İşte bu düşünceden yola çıkarak *Structures étymologiques du lexique français* (Fransız Sözlüğünün Kökensel Yapıları) başlığı altında anlamı yapısal bakımdan inceleyecek bir yöntem tanımlamayı denedim. Bu nokta üzerinde ısrarla duruyorum, çünkü bile bile belirsiz bıraktığım başlık kimilerine tarihsel bir inceleme karşısında bulundukları izlenimini verdi. Oysa kökenbilim burada eşzamanlılığa yardımcı; söz konusu olan da sözcüklerin kapsadığı anlambirimcik yapılarının tanımı.

Amacım, bu yöntemi dağılımsal inceleme ya da ayırıcı anlambirimcikler incelemesine karşı çıkarmak, hattâ onlarla karşılaştırmak değil. Gerçekte, bu üç yöntemin birbirini bütünleyeceğini, her birinin öbürlerini doğrulayacağını, durum elverdikçe de, öbür ikisinin erişemeyeceği bazı alanları, bazı sorunları aydınlatacağını düşünüyorum.

Yöntemin temelindeki görüş şu: Bir sözcüğün anlambirimcik içeriği o sözcüğün köküyle ilişkilidir.

Ama en iyisi bir örneğe baş vurmak: Fransızca *tromperie* (aldatma) sözcüğünün anlambirimcik içeriği nasıl tanımlanabilir?

Dağılımsal inceleme sözcüğün bütün dağılımlarını karşılaştıracaktır.

Ayırıcı özellikler incelemesi sözcüğe *uygun düşen* bir anlambirimcikler dizgesi tasarlayacak ve söz konusu dağılım bunların birleşimleriyle açıklanacaktır.

Köken incelemesi önce *tromper* (aldatmak), *tromperie* (aldatma), *trompeur* (aldatıcı) anlamına gelen sözcüklerin bir dökümünü yapacak ve bunların her birinin kökenine dayanarak bu köken öbeklerinin oluşturduğu dizgeyi ortaya çıkaracaktır.

Bir yazımda (79) «aldatma» kavramını belirten 250 Fransızca sözcüğü bir araya getirerek sundum. Bu 250 köken, söz konusu kavramı üreten çok az sayıda ve çok belirli değişmecelere bağlanır. İşte «aldatma»yı çeşitli bölümlere ayıran dizge:

A) «Gövdeyi yakalama»:

1. Tuzağa düşürme: *attraper* (yakalamak), *insidieux* (tuzağa düşürücü, tuzak özelliğini taşıyan, *traquenard* (tuzak, kapan)...
2. Hapse atma: *blouser* (kafese koymak), *enfoncer* (kandırmak)...
3. Cinsel bakımdan elde etme;

(79) P. Guiraud, Le champ morpho - sémantique du mot tromper (Tromper [aldatmak] Sözcüğünün Biçimsel - Anlamsal Alanı), Bulletin de la Société de linguistique de Paris dergisi, LXIII, 1, 1968, ss. 96 - 109.

B) «Saklama, gizleme»:

1. Düzen: *faire* (... imiş gibi yapmak) *maquiller* (değişik göstermek) *artifice* (hile)...
2. Gerçeği örtme: *feindre* (kendini... gibi göstermek), *dorer la pilule* (allayıp pullamak)...
3. Aldatıcı görünüş: *fourbe* (kalleş), *faire semblant* (yalandan yapmak, *leurre* (tuzak, aldatma)...

C) «Yanılmaya yol açma»:

1. Saptırma ve yanıltma: *egarer* (yanlış vola saptırmak), *errer* (yanılmak)...
2. Düşünceyi bulandırma: *endormir* (uyutmak), *aveugler* (sağgörüsünü karartmak).
3. Şaşkınlık: *surpris* (şaşkınlığa düşmüş). *abusé* (aldatılmış), *mis en défaut* (yanıltılmış)...

D) İnanı, yasayı, kuralı çiğneme;

E) «Alay», «şaka», «övüngenlik»;

(«Aldatma»yı; kendisi de belirgin bir yapı sunan bu son dizgeye katan öğeler).

Bu inceleme bazı gözlemler gerektirir.

Önce şunu belirtelim ki bir araya getirilerek öbeklere ayrılan 250 sözcüğün oluşturduğu dizelge eşzamanlılık açısından bağdaşık bir dil durumunu karşılamaz. Bunlar çeşitli dönemlere ve düzeylere (bilginlerin yarattığı sözcükler, halk sözcükleri, argo özelliği taşıyan sözcükler, vb.) bağlanırlar.

İkinci gözlemimiz şu: Burada baş vurulan nedenlilik yalnızca kökensel nedenliliktir. Belli

bir dönemde ya da belli bir çevrede bu sözcüklerin çoğu nedensiz izlenimi uyandırır, hattâ bazı durumlarda aldatıcı bir nedenliliğe bürünür.

Bu gözlemlerden sonra şunu da ekleyelim ki köken incelemesiyle ortaya çıkarı kavramlar («tuzağa düşürme», «hapse atma», vb.) «aldatma» düşüncesinin kavramlaştırılıp adlandırılmasını sağlayan değişmeceler bütününü oluşturur: Bu da açık.

Demek ki, birleşimleriyle bu kavramın değişik görünümlerini ve bunları anlatan çeşitli dilsel dayanakları ortaya koymaya yarayan anlam bileştiriciler (anlambirimcikler) karşısındayız.

Bu «kökensel» yaklaşım kuşkusuz birtakım sorunları yeni bir biçimde bir kez daha ortaya atar: Artzamanlılıkla eşzamanlılık, yapıyla tarih, nedenlilikle nedensizlik, vb. arasındaki bağlantı. Okuyucuyu, bu sorunların incelendiği *Structures étymologiques du lexique français* adlı yapıtıma göndermekle yetiniyorum.

Verdiğimiz örnek, daha önce de rastladığımız birtakım karşıt görüşlere yol açacak nitelikte. Gerçekten de, sözlüğü bütünüyle açıklayabilecek bir dizge yerine, gene sınırlı bir sözlüksel alan («aldatma» sözlük alanı) karşısındayız.

Bugün için böyle bir dizge yok Kuşkusuz, bu türlü bir dizge ancak çok ileri bir gelecekte gerçekleşebilecek, o da gerçekleşebilirse. Sözünü ettiğimiz yöntemin büyük bir soyutlama ve genelleme gücü olduğunu yeni bir örneğe dayanarak gösterelim.

Yukardaki örnekte bir kavramdan («aldatma» kavramından) yola çıktık ve bu kavramı belirten sözcüklerin bir anlambirimcikler dizgesi oluşturduğunu gösterdik. Bunun tersi de yapılabilir; bir başka deyişle, bugünkü anlamlarına bakılmaksızın aynı kaynak sözcüğe bağlanan sözcükler kökensel bir sınıf içinde toplanabilir

Anlamlarını «vurma» kavramından alan ve aralarında eylemler, araçlar ve «vurma»ya konu olan nesne ya da varlıklar bulunan sözcükler için biz de bunu yaptık (80). Çok sayıdadır bu sözcükler, kuşkusuz binlercedir ve öğeleri dolaysız hiç bir anlamsal bağıntı sunmayan, büyük bir çeşitlilik gösteren bir bütün oluşturur.

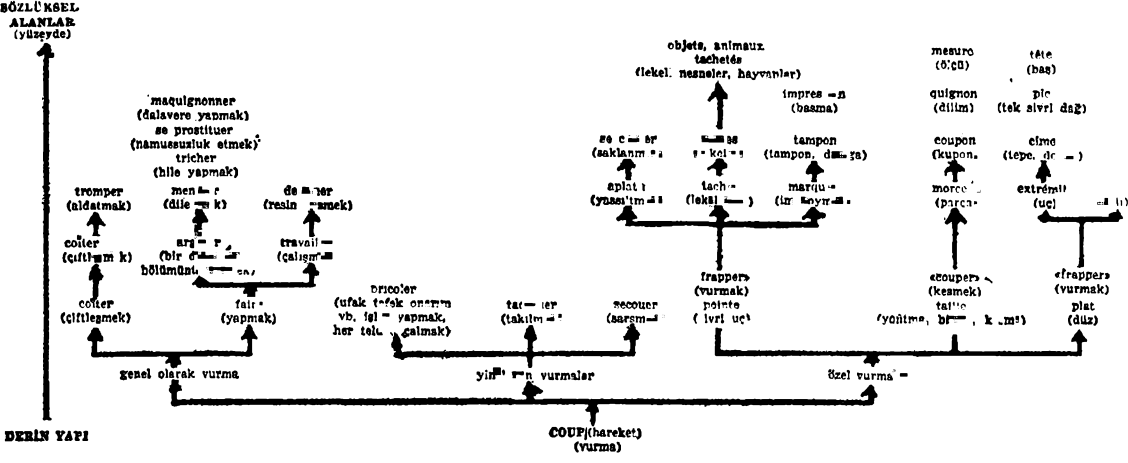
Öyle ya, *toqué* (kaçık), *taquin* (takılgan), *chic* (şık; şıklık)...; *piquer* (delmek, teyelleyip birleştirmek, iğnelemeyle resim çizmek, vb.), *tacher* (lekelemek, kirletmek), *tricher* (kumarda hile yapmak)...; *coupon* (kupon), *tampon* (tampon, tıkaç, vb.), *tapin* (trampetçi), vb. birbirinden son derece ayrı sözcükler arasında ne türlü bir «mantıksal» bağ bulunabilir? Acaba hiç mi yok böyle bir bağ?

İnceleme bunların tümünün de, özel «vurmalar» (kılıçla, kılıcın kesici yüzüyle, düz yanıyle, üst üste, vb.), araçlar, vurmanın sonuçları vb. den geçerek, başlangıçta «vurmak» anlamına gelen ortak bir kaynağa bağlandığını gösterir. Aşağıdaki çizelge (bkz. s. 133) bu dizgenin yapısını ortaya koyuyor. Görüldüğü gibi son derece yalın bir yapı bu.

---

(80) Distribution et transformation de la notion de «coup» («Vurma» Kavramının Dağılım ve Dönüşümü). **Langue française** dergisi, sayı 4, aralık 1969. **La Sémantique** (Anlambilim) (A. Rey yayımlamıştır), ss. 67 - 74.

FRANSIZCA «COUP» (VURMA) KAVRAMININ
DERİN YAPISI VE SÖZLÜK YÜZEYİNDEKİ GÖRÜNTÜSÜ

Böylece, bir *toqué* (kaçık) «uç tarafına —başına— vurulan kimse»dir; «*tampon*» (tampon) «düzlemesine bir vuruşun aracı ya da nesnesi» dir; *taquiner* (takılmak) «küçük vuruşlar yapmak» demektir; *croquer* ya da *chiquer* «birkaç çizgiyle bir resim yapıvermek» (81) anlamına gelir, vb. Gerçi *toqué, tampon* ve *chic* yatay eksende, sınıflayıcı ağacın en üst ve «yüzeysel» ucunda birbirlerinden çok uzakta ve dağınıktırlar. Düşey eksendeyse birbirlerine çok yakındırlar. *Coup d'éclat* (büyük yankı uyandıran eylem), *coup de vin* (bir kerede ya da bardağı bir dikişte içilen şarap), *coup de cafard* (birden içe çöken sıkıntı), vb. deyimler de bunu tanıtlar.

Bir *coup d'éclat* «parlak bir eylem»dir: «Coup» sözcüğü her geçişli eylemin, her «yapış»ın ve ikincil olarak da her «iş»in eğretilemeli biçimidir.

Bir *coup de cafard* eğretilemeli olarak başa rastlayan bir vuruştur.

Bir *coupon d'étoffe* (kumaş parçası, parça kumaş) kesici bir vuruşla bütünden ayrılmış parçadır; buradan da örneksemeyle *coup de vin*, vb. gelir.

«Bir vuruş yapmak» anlamında sayısız eylem ürer aynı örnekten: *toquer* (dokunmak, vurmak), *taquer* (tokmaklamak), *piquer* (delmek, teyelleyip birleştirmek, iğnelemeyle resim çizmek, vb.), *chiquer* (birkaç çizgiyle bir resim yapıvermek), *taper* (vurmak, dövmek, vb.), *toper* (birbirinin eline vurmak, el vuruşmak), vb.

---

(81) Sözcüğün bu anlamını andıran bir anlam («ustalıkla yapmak») Fransızcanın geçerli sözlüklerinden yalnız Littré'de bulunmaktadır. Ç.N.

Kuşkusuz, eşzamanlılık düzeyiyle artzamanlılık düzeyini birbirine karıştırmak ve sözcükleri kökenlerine göre tanımlamak söz konusu değil. Bu iki eksenin, artık herkesçe benimsenen özerkliğini yadsımıyoruz. Ne var ki, bugüne dek sözlüksel incelemenin yer aldığı tek düzey olan «söylem düzeyinde» doğru olan «derin yapıda» doğru olmaktan çıkıyor. Kökenbilim aracılığıyla ulaşabildiğimiz bu düzeyde karşıtlığın kesinliğini yitirdiğini, eşzamanlılıkla artzamanlılığın birbiriyle rastlaştığını ve az sayıda türetme kuralıyle sözlüğün tümünü «üreten» sınırlı sayıda, yalın, belki de evrensel birtakım yapıların oluştuğunu görüyoruz.

Bu kökensel (ya da temel, derin) yapıların ortaya konulması, kullanım yüzeyinde sözcükleri gerçekleştiren dönüşüm kurallarının tanımı sanırım anlam sorununu kesin bir biçimde avdınlatacaktır.

Söylemin yüzeyinde takılıp kalan dağılımsal yaklaşım sözlüğün «temelden mantık dışı» olduğu sonucuna varmıştır. Buna karşılık, anlambirimciklere ilişkin yaklaşım derin yapıda genel mantığın bir yansımasını aramaktadır. Yapısal kökenbilim ise dilin bir mantığı bulunduğunu, ama bu mantığın kendine özgü ve Mantık'takilerden ayrı kurallara uyduğunu, onun için de, dilbilimsel olmak isteyen bir anlambilime bunların uygulanamayacağını göstermeye yönelir gibi (82).

---

(82) İki mantık yok elbette; ama anlamsal ilişkiler mantığı tarihsel durumun rastlantılarına sıkı sıkıya bağlı. Tarihsel sesbilgisinde de durum aynı; orada da durmaksızın kuralların açıklayamadığı olgularla karşılaşılmakta, ama hiç bir zaman kurallar tartışılmamaktadır.

Bu yapıtın ilk baskısında sözlüğün sayısal özellikleri üstüne birkaç satır vardı. O günden bugüne araştırmalar bu alanda ileri gitti.

Kendi çalışmalarımı anmak isterim burada (83). Amacım bu çalışmalara ayrıcalıklı bir görüntü kazandırmak değil; bildiğim kadarıyle, «anlam»ın nicel bir tanımını vermeyi deneyen başka çalışma yok. Öte yandan, bu tanımın ilginç yanı, «yapısal anlambilim»in (bkz. *yukarda*, s. 114) konutlarıyle rastlaşan ve bunların bir bölümünü doğrulayan «anlambirimciksel» görüşüdür.

Ama önce bazı gözlemleri analım.

Artık eski sayılabilecek ilk gözlemleri Amerikalı dilbilimci G. K. Zipf (84) e borçluyuz. Bu bilgin, bir betikteki ya da betikler bütünündeki sözcüklerin sıklık bakımından değişmez dağılımlar gösterdiğini ortaya koymuştur.

Böylece, gitgide azalan sıklıklarına bakılarak sıralanan sözcükler bir eğriye göre dağılır-

(83) Pierre Guiraud, **Le substrat informationnel de la sémantisation** (Anlamlaşmanın Bildirimsel Temeli), **Bulletin de la Société de linguistique de Paris** dergisi, 1954, ss. 120 - 133; Structures aléatoires de la double articulation (Çift Eklemliliğin Rastlantısal Yapıları), aynı dergi, 1963, ss. 135 - 155 (Guiraud yanlışlıkla sayfa numaralarını 97 - 114 olarak göstermiş, düzeltiyoruz. Ç.N.); Structures élémentaires de la signification (Anlamlamanın Temel Yapıları), aynı dergi, 1965 (Guiraud'ya göre: 1964); Structure aléatoire de la dérivation (Türetmenin Rastlantısal Yapısı), bkz. **Structures étymologiques du lexique français** (Fransız Sözlüğünün Kökensel Yapıları), ss. 180 - 188.

(84) Özellikle **Human Behavior and the Principle of Least Effort** (İnsan Davranışı ve En Az Çaba İlkesi) (Cambridge, Mass., 1949).

lar ve bu eğride, sıra ile sıklığın çarpım ürünü değişmez bir niceliğe eşittir: sıra × sıklık = değişmez nicelik.

Öte yandan, belli bir sıklık gösteren (örneğin, 1, 2, 3, vb. kez kullanılan) sözcüklerin sayısıyle bu sıklık arasında çok yakın bir bağlılaşma vardır: En çok sözcük, sıklık oranı düşük öbeklerde bulunur. Örneğin, bir betikte birer kez kullanılan 600 sözcük varsa, aynı betikte 2'şer kez kullanılan 200, 3'er kez kullanılan 100 sözcük, vb. yer alacaktır. Bu oranlar değişmez ve evrenseldir: (sayı × sıklık)^2 = değişmez nicelik.

Sonraları bu sayısal verilere kesinlik kazandırılmış, söz konusu bağıntıların evrenselliği, söylemin bir özelliği olarak doğrulanmış ve benimsenmiştir.

İki denklemin aslında aynı bağıntının değişik biçimleri olduğu ve birincisinin kullanılmayabileceği de ortada.

Öte yandan, bu bağıntının yalnızca dile özgü olmadığı, birçok iktisadî, toplumsal ve doğal olgularda (gelir sınıflarının gelirlere, tecim işlerinin satış noktası sayısına, kentlerin nüfuslarına, telefon kulübelerinin konuşma oranına göre, vb. dağılımı) da karşımıza çıktığı gözden kaçmamalı.

Bazı başka araştırıcıların yanı sıra, benim de *Les Caractères statistiques du vocabulaire* (Sözcük Hazinesinin Nicel Özellikleri) (Paris, 1954) adlı bir yapıtımda incelediğim bu olgulara sonradan yeni yeni gözlemler ekledim.

Daha önce Zipf bir sözcüğün sıklığıyle ses karmaşıklığı arasında bağ kurmuştu: Bir sözcük ne denli uzunsa o denli az kullanılır. Ben

de, bir sözcükteki sesbirim sayısının, $\frac{-\log o}{k+1}$ = değişmez nicelik (85) formülü uyarınca, o sözcüğün bildirimsel içeriğiyle (bir başka deyişle olasılığının logaritmasıyle) orantılı olduğunu göstererek bu gözleme kesinlik kazandırdım.

Dağılımı bir kez saptandıktan sonra, Zipf'in iki denklemiyle bu dağılımın dolaysız bir bağıntı kurduğunu göstermek kolay. Demek ki, sözcüklerin sıklığını onları oluşturan sesbirimlerin sayısı belirler gibi: Olgular bunu gösteriyor.

Ne var ki vaktiyle tasarladığım bu varsayım yeterli olmaktan uzak. Bir sözcüğün seçimini, bunun da sonucunda kullanımlarının sayısını sezgi yoluyle ve *önsel* olarak ses biçimiyle değil, anlamıyle koşullanmış görmeye yöneliyor insan.

Kaldı ki Zipf de, bir sözcüğün belirtebileceği anlamların, o sözcüğe ilişkin sıklığın kare köküyle orantılı olduğunu ortaya koymuştu.

Ben de bu bağıntıyı doğrulayarak kesinleştirdim: Sözlükleri inceledim ve 1, 2, 3,vb. değişik anlamı olan sözcüklerin sayıca değişmez bir dağılım gösterdiğini, bu dağılımın Zipf'in denklemiyle (bkz. *yukarda*, s. 137) aynı türden olduğunu ortaya koydum; bu yasanın biçimsel türevlerin, bir başka deyişle, sonekleme, önekleme, bileştirme yoluyle elde edilen 1, 2, 3, vb. sözcüğün kapsadığı kök sayısının dağılımını da belirlediğini gösterdim.

Şunu da ekleyelim ki, anlamsal türevlerle

---

(85) Burada k sesbirim sayısını, +1 ise, yazıdaki boşluk ya da başka herhangi bir belirti gibi sözcüğün sonunu simgeleyen ek bir belirtkeyi gösteriyor (o = olasılık. Ç.N.).

biçimsel türevlerde görülen bu ortak dağılım, doğal sınıflandırmalarda 1, 2, 3, vb. çeşitin ortaya koyduğu türlerin (bitki türlerinin, böcek türlerinin) sayısını belirleyen Willis'in «türler - çeşitler» dağılımıyle özdeş.

Görüldüğü gibi, bir sözcüğün değişik anlamları sanki o sözcüğün oluşturduğu «tür»ün «çeşitler»i; aynı biçimde, değişik biçimsel türevler de sanki kökün oluşturduğu «tür»ün «çeşitler»i.

Aşağıdaki gözlemleri *Structures étymologiques du lexique français* (s. 183) adlı yapıtımdan aktarıyorum (86):

Sözcük başına türev sayısı	1 Örnek	2 Anlamsal türevler	3 Biçimsel türevler	4 Türler/ Çeşitler
1	600	578	500	573
2	180	189	205	176
3	90	109	102	85
4	40	41	66	49
5	26	27	41	36
6	17	19	28	20
7	12	15	14	
8	9	10	10	eksik
9	7	3	6	
10	5	5	5	
10 +	14	17	34	

Burada inceleyemeyeceğimiz bu olgular bütününden anlaşılıyor ki, bir sözcüğün anlam sayısıyle sıklığı arasında dolaysız bir bağıntı bu-

(86) Yazar kendi kitabından aktardığı bu bölümde 4'ün dördüncü sırasında yer alması gereken 49 sayısını atlamış. Bu durum karışıklığa yol açıyor. Eksik sayıyı yerine koyuyoruz. Ç.N.

lunmakta ve bu bağıntı değişmez, evrensel bir dağılım göstermektedir.

Ama bir yandan da bu sıklık sözcüğün sesbirim sayısına bağlı olduğundan, sözcükteki anlam sayısıyle sesbirim sayısı arasında bir bağıntı ortaya çıkıyor. Bu bağıntı kolayca saptanıp gözlemlenebilir.

Bu durumda akla şu varsayım gelir: Söz konusu sıklık, gösterenin ses biçimiyle değil, gösterilendeki anlambirimciklerin biçimiyle belirlenir ve bu iki biçim işlevdeştir. Bir başka deyişle, gösteren nasıl bir «sesbirimler demeti»nden oluşuyorsa, aynı biçimde gösterilen de bir «anlambirimcikler demeti»nden oluşur ve sesbirimler dizgesiyle aynı (biçimsel) özellikleri taşıyan bir «anlambirimcikler» dizgesi vardır.

Şimdi artık yapılması gereken, eldeki bütün verileri açıklayabilecek matematiksel bir kalıp tasarlamak. İşte, sesbilim, belli sayıda kurala göre birleşen 32 anlambirimcikli bir dizge tasarlama olanağı verir bize.

Önce bu 32 birim, 16 karşıtlık çifti biçiminde ikili duruma getirilecek ve aynı gösterilende bir çiftin ancak bir üyesi bulunacaktır: Örneğin, *canlı/cansız, eyleyen/oluş*, vb. türünden çiftler söz konusu burada (87).

Şimdi, bir anlambirimciğin aynı sözcükte iki kez kullanılamayacağı kuralına göre, bu 16 «çift anlambirimcik»in olanaklı bütün birleşimlerinden kalkarak «sözcükler» oluşturduğumu-

(87) Bu içerikler örnek olarak verilmektedir; yoksa bu «anlambirimcikler»in niteliği üstüne önceden bir şey söylenemez. Gerçekte her şey gösteriyor ki, birleşim biçimleri bakımından içi boş, zorunlu (ve evrensel), ama rastlantı ürünü bir anlam yüklenmiş şifreleme öğeleri karşısındayız. Kuşku yok buna

zu düşünelim; sonra, aynı dizimsel bütünde bir araya getirilen «sözcükler»in ortak bir anlambirimciği olamayacağı kuralına göre, bu yoldan elde edilen «sözcükler»i birleştirelim.

Bu durumda, 1, 2, 3, ..., 16 anlambirimcikten oluşan sözcüklerin ve her öbek için, dizgenin öbür «sözcükleri»yle birleşebilme sayısını veren aşağıdaki matematiksel kalıp elde edilir.

16 öğeli bir dizgenin birleşimlerine ilişkin matematiksel kalıp:

«Anlambirimcik» sayısı	Gösterge sayısı	«Anlam» sayısı
1	16	128
2	120	64
3	550	32
4	1 850	16
5	4 300	8
6	8 000	4
7	11 400	2
8	12 000	1
9	11 400	
10	8 000	
11	4 300	
12	1 800	
13	550	
14	120	
15	16	
16	1	

Bu «sözdizimsel» birleşimlerin sözcüğün çeşitli anlamlarını tanımladığı görüşü benimsenirse, varsayımsal olarak 1, 2, 3, vb. anlam taşıyan sözcüklerin kuramsal örneği elde edilir. Bu örnek, sözlüklerin taranmasıyle (bkz. s. 139, sütun 1 ve 2) ortaya çıkan dağılıma her bakımdan uyar. Görülüyor ki, anlambirimcikler dizgesi kapalı bir dizge (16 çift anlambirimcik) ve *an-*

*lam*ların sayısı sözcükteki anlambirimcik sayısına değil, sözcükte bulunmayan anlambirimciklerin sayısına bağlı. Örneğin, 5 anlambirimcikten oluşan bir sözcükte bulunmayan anlambirimcik sayısı 11'dir (16 — 5 = 11) (88). Sözcüğün sözdizimsel bağıntılarının sayısını, bunun sonucu olarak anlamlarını belirleyen de bu rakamdır.

Böylece, neden anlam sayısının anlambirimcik sayısıyle ters orantılı olduğu anlaşılır. Anlambirimcik sayısı da sıklıkla ters orantılı olduğundan anlam sayısı sıklıkla orantılıdır.

Dolaysız, önseziye dayanan gözlem verileri de bunu doğrular: Çok genel bir sözcük (örneğin, *yapmak*, *hayvan*, vb.) az sayıda anlambirimcik, buna karşın çok sayıda anlam kapsar ve çok sık kullanılır. Özel bir sözcük için ise (örneğin, *kılağılamak*, *buldok*, vb.) bunun tersi doğrudur (89).

İncelememizin ilginç yanı, bu gözlemleri nicel bir anlatımla donatması ve yorumlamasıdır.

Böylece, sıklık eğer sözcüğü oluşturan anlambirimcik sayısına bağlıysa, matematiksel kalıbın koşullandırdığı her anlambirimciğin olasılığını da hesaplayabiliriz (90); örneğimizde bu olasılık 0,144'tür. Bir kez daha belirtelim ki, bu sonuç gözlemlediğimiz gerçeğe şaşılacak biçimde uyar.

---

(88) Guiraud burada 11 yerine 9 sayısını veriyor iki kez Düzeltiyoruz. Ç.N.

(89) Son iki örnek Türkçeye uyarlanmıştır. Ç.N.

(90) «Sözcük»te ek bir «sözcük» sınırı anlambirimciği bulunduğu kabul edilirse (bkz. yukarda, s. 137, sesbilimsel örnek), şu sonuca varılır (o = bir anlambirimciğin olasılığı): $16\ o^9 + 120\ o^8 + 550\ o^4, \ldots + 1\ o^{17} = 1$; bu da şunu verir: o = 0,144.

Böylece, 1, 2, 3, ..., 16 anlambirimcik kapsayan 16 biçimsel öbek elde etmiş bulunuyoruz. Bunların her biri belli sayıda sözcük (16, 120, 550, vb.) içerir, belli bir sıklık ($0{,}144^2$, $0{,}144^3$, $0{,}144^4$, vb.) gösterir. Bu durumda Poisson formülünden kalkılarak, belli uzunlukta bir betik için ve her öbeğe ilişkin olarak 0, 1, 2, 3, vb. kez rastlanacak sözcük sayısı hesaplanabilir. Sonunda da, 0 kez, 1 kez, 2 kez, vb. rastlanan sözcükler toplanır, en az 1 kez, 2 kez, 3 kez, vb. rastlanan sözcükler elde edilir. Bu hesaplar şimdiye dek yapılmış bütün gözlemlere şaşılacak derecede yakın sonuçlar vermekte, yukarda betimlediğimiz dağılımların tümünü de doğrulamaktadır.

Kuşkusuz, sıkıcı ve yorucu hesaplar bunlar. Onun için bu işi bir bilgisayara yaptırmak amacıyle izlence (program) hazırlanmaktadır.

Artık böyle bir izlencenin belli bir betiğe ilişkin olarak yalnız 1, 2, 3, vb. kez kullanılan sözcüklerin sayısını değil, aynı zamanda bu öbeklerin her birindeki 1, 2, 3, vb. sesbirimli, 1, 2, 3, vb. anlamlı sözcüklerin sayısını da üreteceğini umabiliriz.

Bugün için, söz konusu kuramsal örneğin olduğu gibi gerçeği karşıladığını söyleyemeyiz: Örnek yalnızca gerçek üstüne birtakım bilgiler vermektedir. Ama hiç kuşku yok ki, çeşitli değişkenleri (anlambirimcik sayısını, birleşim kurallarını, artıkbildirimi) oynatarak bu koşulları yerine getirecek başka örnekler yaratılabilir. Bunu belirttikten sonra şunu da ekleyelim: Anlaşılıyor ki, bu örnekler bizim burada sunduğumuz örnekle aynı türden olacak. Sorunun önemli yanı da bu.

Demek ki, kavramlaşmanın az sayıda an-

lambirimciğin birleşmeleriyle gerçekleştiğini düşünmek usa son derece uygun. Bu sayı aşağı yukarı 32 de olabilir, —matematiksel kalıbın zorunlukları değiştirilerek— 16 da olabilir.

Bu anlambirimcikler, gösteren düzlemindeki sesbirimler dizgesinin gösterilenler düzlemindeki benzeridir.

Bir de doğrudan doğruya bu anlambirimciklerin, sesbilimdeki «ayırıcı özellikler»in karşılığı olan az sayıda ikili belirtkeden oluştuğu düşünülebilir; bu anlambirimcik öğelerinin sayısı 32 birimcikli bir dizgede 5; 16 birimcikli bir dizgede ise 4 olacaktır (91).

Bu kuramsal örnekle onun içerdiği sorunları daha derinlemesine incelemeyeceğiz ve son olarak bir iki gözlemde bulunacağız.

Bu örnek, kavramlaşmış biçimleri, ayrımlı anlam öğelerinin ürünü olan «kesintili», «ayrık» bir düşüncenin varlığı ilkesini ortaya atarak anlambirimcikleri inceleyen anlambilimin savlarını doğrular. Ama bir yandan da bu anlambirimcikler dizgesinin çok az sayıda ve çok soyut öğeler kapsaması gerektiği, «yanallık», «kolluksuz oturacak» ya da «kızgınlık döneminde dişisiz erkek hayvan», vb. kadar karmaşık, karmaşık oldukları için de yüzeyde kalan kavramların bu düzlemde yer alamayacağı ilkesini savunur.

Söz konusu anlambirimcikler az sayıdadır, belki otuz kadardır. Bunu böylece belirttikten sonra şunu da ekleyelim ki, incelememiz bunların içeriği üstüne önceden bir yargıda bulun-

(91) Bilindiği gibi kalıtım şifresi 4 öğeli bir dizgeye dayanır. Temelde 4 öğe mi, 5 öğe mi bulunduğu sorunu çözümlenmiş değildir, ama çok önemlidir bu sorun; çünkü eğer 4 öğe varsa, ikili öğeler kapsayan dizgeler tasarlanabilir.

maz. Aristoteles'in «ulamlar»ı da söz konusu olabilir, bambaşka bir dizge de. Ayrıca, böyle bir dizgenin «derin yapılar» düzleminde evrensel olup olmadığını, diller ve ekinlerle birlikte değişip değişmediğini söyleyebilmek de güç.

Bir başka sorun da, dağılımların genelliği. Yukarda da belirttiğimiz gibi, bunlar yalnızca dile özgü değildir; iktisat, toplum, doğa olguları düzeyinde de karşımıza çıkarlar. Bu denli değişik türden içeriklerin aynı biçime bürünebilmesi büyük bir olasılıkla ortak bir düzen ve ortak bir işlev sonucudur. Bütün olgular bu düzlemde, öz niteliğini algılama fizyolojisinin belirlediği anlıksal bir şifrelemenın söz konusu olabileceği izlenimini uyandırmaktadır.

Birleşimlerini 16 (ya da 32) anlambirimcik biçiminde tasarladığımız 4 (ya da 5) belirtke belki de duyularımızla ilişkili olarak beyin kanallarıyle bağıntılıdır. Belki de Us'u oluşturan, içeriği ne olursa olsun kavramlaşmış her gerçeğe tek ve evrensel biçimini benimseten bu birleşimler ağıdır. Eğer öyleyse, birçok şeyin yanı sıra, gösterilenler dizgesiyle gösterenler dizgesi arasındaki işlevdeşlik de açıklanabilir bu yoldan.

Bir başka sorun da, *anlamın* tanımı. Açıkça görülüyor ki, bir bağıntı karşısındayız. Söz konusu olan, sözcüğün içeriği değil, sözdizimsel gücül özellikler: Bunlar, sözcüğün dizgedeki öbür sözcüklerle birleşme olanaklarını belirler.

Ama bu, yapısalcı akımlardan birçoğunun ileri sürdüğü gibi, sözcüklerin içeriği bulunmadığı anlamına gelmez. Anlambirimciklerin birleşiminden doğdukları ölçüde kavramların bir anlam içeriği vardır Sözcüğün bağıntı olanakla-

rını, yani *anlamlarını* belirleyen de işte bu anlambirimciklerdir.

Demek ki *anlambirimcikler* ve *anlamlar* iki ayrı kendilik. Öte yandan, şunu da belirtelim ki, anlamlarla sıklıklar arasındaki bağıntıyı açıklayan kuramsal örnek, *anlam* sayısını sözcükteki anlambirimcik sayısının değil de (hiç değilse doğrudan doğruya), *sözcükte bulunmayan anlambirimcik* sayısının belirlediği varsayımını ileri sürer. Bir sözcükteki anlambirimcik içeriğinin karmaşıklığı oranında anlam sayısının azalmasını ve sıklık oranının düşmesini işte bu olgu açıklar.

Son olarak da bu anlambirimciklerin içeriği üstüne bir gözlemde bulunalım. Çoğunlukla sözlükler bizi hep daha genel terimlere gönderirir, sonunda da bir kısır döngüye düşürür. Örneğin, *vurma* sözcüğü «vurmak eylemi ya da *hareketi*», *hareket*, «süreye bağlı olarak *uzamda* yer değiştirme», *uzam* ise «içinde algıladığımız şeylerin yer aldığı, bundan ötürü de sonlu tüm yayılımları kapsayan, parçalarının dışta oluşuyle nitelenen düşüncel ortam» (Lalande) (92) diye tanımlanır

Bu düzeyde, *süre, uzam, özdeşlik, yoksama, bağıntı, töz,* vb. kavramlara rastlanır.

Bu kavramlar ise tanımlanamazlar, çünkü birer belit (aksiyom) tirler. Tasarladığımız anlambirimcikler dizgesinin bir belitler bütünü kurması çok olası. Eğer durum böyleyse şu soruların yanıtlanması gerekir: Bu belitler bütü-

(92) A. Lalande'ın tanımında yer alan «percepts» sözcüğü nü Guiraud yanlışlıkla «perceptions» biçiminde aktarıyor. Düzelterek çeviriyoruz Bkz. **Vocabulaire technique et critique de la philosophie**, 8. basım, Paris, P.U.F.. 1690, s. 298. Ç.N.

nü evrensel mi, değil mi? Bir tek anlambilim mi var, yoksa —Aristotelesçi olmayan mantıklar, Euklidesçi olmayan geometriler bulunduğu gibi— *çeşitli* anlambilimler mi var?

Gerçi bu dizgelerin *tözleri* ekinsel çevrenin rastlantılarına bağlı olarak değişebilmektedir; ama öyle anlaşılıyor ki, dizgelerin *biçimleri* doğal bir usun zorunluklarıyle koşullanmıştır.

İÇİNDEKİLER

ÇEVİRENİN ÖNSÖZÜ 5

GİRİŞ 8

BİRİNCİ BÖLÜM. — **Anlamlama : anlamsal oluş** 15

İKİNCİ BÖLÜM. — **Anlamlama . anlamsal işlev . . .** 35

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM. — **Anlam değişimleri : değişim biçimleri .** 48

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM. — **Anlam değişimleri : değişim nedenleri** 64

BEŞİNCİ BÖLÜM — **Yapısal görüş açıları** 85

ALTINCI BÖLÜM — **Yapısal anlambilim .** 105